

К. 5817 П/73972

ЧЕРВОНИЙ

ШЛЯХ

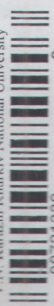
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

1935 10-11.

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

39

V.N. Karazin Kharkiv National University

00721339 3

Центральна
А. Т. С.
сітей

дня 193 р.

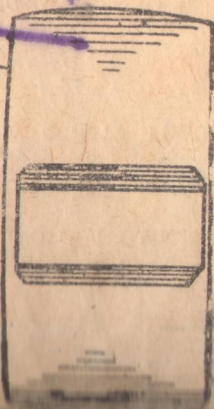
Рахунок

До

Адреса

16-Хомутик—вид сверху.

16

Разрез собранной
магиз. 32

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

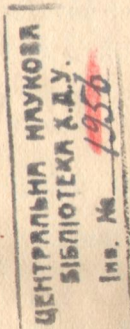
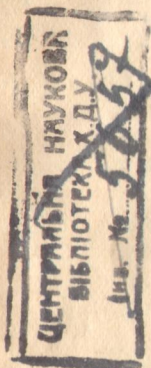
К. 5817/

379

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

206.

10-11

1935

26

53

З М І С Т

	Стор.
Володимир Сосюра — Три поезії	3
Олесь Донченко — Глобус. Оповідання	6
Микола Нагнибіда — Передгрозова пісня. Поезія	12
Рудольф Рабіч — 349. Повість	15
Сімон Чіковані — Здви́г ріки. Поезія	52
Павло Ходченко — На ремонті. Оповідання	54
Гр. Триліський — Сталіно. Поезія	69
Кіндрат Сторчак — Шайтанова скеля. Оповідання	71
Юрій Жилко — Пісня перемоги. Поезія	89
Майк Йогансен — Кос Чагил на Ембі. Нариси про нафту . . .	90
АНРІ БАРБЮС 	114
Володимир Кузьміч — Зустрічі з Анрі Барбюсом	117
Андрій Білецький — Лопе де Вега та його драматичні твори. Стаття	121
В. Свідзінський. — Робітники в режисерській лабора- торії. Стаття	172
Г. Гельфандбейн — Микола Нагнибіда. Стаття	182
Література, мистецтво, наука	191

ТРИ ПОЕЗІЇ

I

Сонце впало птицею за гори,
зоревіє сурми дальній спів.
Я такий же лірик, як і вчора
в золотому шумі вечорів.

Дерева в саду хитає вітер,
жовтий лист летить до ніг мені.
Як раніше осінь соковита
викликає спомини й пісні.

Йду додому стежкою вузькою,
вже крізь віти світяться вогні,
парашутна вишка наді мною,
і шумить мотор у далені.

В сяйві зор із серця пісня лине,
під хвилин дзвінкий духмяний біг,
як шумить, цвіте моя країна
від зусиль дочок, синів своїх.

Ми у грозах радісно зростали,
щоб у дні ці сонячні прийти,
де встають антени над містами
і гримлять мостами поїзди.

Лине спів за гори, за озера,
у вогні далекому зірок,
як голівку гладить піонеру
теплою рукою ватажок.

Сад скінчився. Сповнений любові,
я іду по вулиці вузькій.
Лине спів. І над будинком „Слово“
пролітають в небі літаки.

II

Іду я стежкою дзвінкою,
Так вільно й молодо мені.
І Марс горить переді мною
в. непереборній вишині.

Над долиною голубою
віків гармонії печать,
і наче крила за спиною
в просторах світових шумлять.

Я хочу піснею ясною
прославить радість на землі,
щоб юні повною луною
вона цвіла у днів далі.

Повітря медом лине в груди,
і грає зорями блакить.
Так хто ж сказав, що я не буду,
з тобою, пісне, в світі жить!

III

Ніч міська за вікном. Десь кричать поїзди,
протинає той крик мої мрії.
І на склі, наче відблиск холодний слюди,
янтаревий вогонь пломеніє.

У кімнаті один я з приboями дум,
п'ю вогні крізь опущені вії.
За вікном літака наближається шум
і поводі у тьмі даленіє.

Рветься пісня в вікно, б'ється птицею в скло
і крилами призивно тріпоче,
мов нагадує серцю далеке село
 голубої донецької ночі,

ту шипшину в ярках і той дзвін молотка
по ковадлу, що в кузні над яром,
юність, юність мою, всю в руладах гудка,
коли вперше я став комунаром.

В небі з зір простяглася дорога ясна
і горить і тремтить наді мною.
Я для пісні вікно розчинив, щоб вона
валила мою душу весною.

Я ж ще молодий. В жилах кров, як вино.
Зорі, зорі, світять наді мною!
Розчинив я для пісні і серце й вікно,
як зіниці для ночі міської.

Знов гуркоче літак... Там безсонний пілот
розвиває невидану швидкість
і в холодному морі бездонних висот
мужній край мій підносить під зорі.

Дальній крик поїздів, ніч і пісня й літак.
Я не сам. Щастя стукає в двері.
Швидше ж, швидше ввійдеш. І як радісний мак
достигає мій вірш на папері.

Харків, 1935

ГЛОБУС

ОПОВІДАННЯ

Щодня проходячи з школи мимо паперової крамниці, Сталь Чубчик зупинявся перед величезною вітриною. Вона така прозора й широка. Товсте скло ледь-ледь синювате, з ніжним зеленавим відтінком. Вся вітрина як застигле блискуче озеро. І на ньому плывуть маленькі човники для пер, плоти з олівців, а металеве письмове приладдя скидається на могутній криголам. Над човниками й плотами гордо підноситься вгору непохитною скелею глобус. На ньому блакитні океани й опуклі коричневі гори. Такий самісінький глобус єсть і в школі, в тому класі, де вчиться Сталь.

Але найцікавіше — це фарби. Ось вона, заповідна довгаста коробочка з кольоровими тюбиками. Вона примостилася біля чорного підніжжя глобуса. Коли придавити до скла носа, можна навіть прочитати на тюбиках написи: „синя“, „зелена“, „червона“. Це ті прекрасні олійні фарби, що про них давно мріяв юний художник.

Сьогодні мрії стануть дійсністю. Вчора батько подарував Сталеві гроші й сказав:

— Премією тебе за успіхи в навчанні. Купи собі, сину, фарби, які захочеш.

Який чудесний ранок! Радість — як сонце, як синя озерна вітрина. І там, у грудях, де стукає маленьке серце, мабуть, гойдаються на хвилях золоті човники й кораблики, і сам капітан Веселий Сміх дме в блискучу, дзвінку сурму.

Коли Сталь Чубчик поснідав і, зібравши книжки, вийшов на вулицю, почався „марш всесвітніх фарб“. Ви його не знаєте, цього марша? Його грають юні художники, коли йдуть у крамницю купувати олійні фарби. І навіть не самі художники його грають. У них тільки ворущається у цей час губи, а музиканти сидять десь у грудях юного художника й безперестанку б'ють у срібні цимбали, дмуть у золоті кларнети. І від цієї музики самі собі сіпаються ноги й хочеться не йти, а стрибати вулицею.

І Сталь Чубчик стрибає в школу. В грудях у нього гри-

мить „марш всесвітніх фарб“. І раптом цей марш обривається. Він обривається, як туго натягнута струна, і останній звук ще бренить у повітрі, ще ворухить кучим, надірваним хвостиком.

І вже не стрибає Сталь Чубчик. Стихли цимбали і не грають кларнети. Марш обірвався, бо Сталь пригадав раптом, що вчора, захопившись малюванням, він не вивчив уроку з географії. А урок серйозний. Треба повторити всі країни світу, затоки й острови і найголовніші ріки. І все вміти знайти на глобусі. Хлопець яскраво уявив собі, як його викликає Ганна Дмитрівна. Яка ганьба! Сталь Чубчик стоїть як опудало. Сталь Чубчик занується й не може знайти Малайський архіпелаг!

Школяр уявляє засоромлені обличчя товаришів. Вони червоніють за нього. У Євгена Кравченка в очах гнівні іскорці. З презирством він дивиться на свого кращого друга Сталя. Щоб пак! Адже Сталь кидає тепер пляму на весь клас. Через нього клас не одержить червоного перехідного прапора!

Школа вже відчинена. В довгому коридорі сидить сторож. Ось і знайомий клас. Навстіж розчинив Сталь двері. Нікого. Він прийшов першим.

Глобус стоїть на столі. Хлопець підходить до нього. Він величезний, оцей глобус. Він, як зморшкувате обличчя бабусі, що її звуть Землею. Сяють блакиттю моря й океани. Це — очі. Вони широко відкриті. Вони дивляться в міжзоряний простір. Опуклі гірські пасма перетинають лоб і щоки. Це зморшки. Африка скидається на гачкуватий ніс.

Сталь шукає Малайський архіпелаг. Шукає довго. Далі згадав назву — Алеутські острови. Де вони? Палець хутко бігає по обличчю глобуса. Острови зникли. А час іде. Зараз почнуть сходитися школярі. Ні, не встигнути вивчити уроку! Не встигнути. І тоді в хлопця з'явилася думка: а що, коли зробити так?

Думка виповзла з темного куточка. Вона дратує, вона нашіптує. Що, коли сховати глобуса? Ні, не назавжди. Тільки на сьогоднішній урок географії. А тоді знову можна буде поставити його на місце. Сховати? Тоді вчителька не викликатиме. Глобуса не буде. Сховати? Але куди? Як це зробити? Винести в коридор не можна — побачить сторож. Під партою знайдуть. Куди ж? Зараз прийдуть школярі, тоді буде пізно...

Сталь стоїть розгублений і червоний. Серце хутко стукає, в горлі пересохло. Сховати на один однісінький урок. А завтра він усе вивчить, і глобус стоятиме на місці, і все знову буде гаразд.

Як же? Куди?

Зір падає на вікно. Швидше!

Школяр лізе на лутку. В руці глобус. Вікно тихо розчи-

нилося. Озираючись Сталь і вискочив у сад. Ніхто не бачив. Ось густий бузковий кущ. Хутко сунув глобуса в гушавину... Зашелестіло молоде листя. Тут ніхто не знайде. Акуратно розправив віття й тим же шляхом опинився в класі.

Урок географії почався незвичайно. Ганна Дмитрівна прийшла й голосно сказала:

— Ребята, я хочу поговорити з вами про важливу й серйозну справу.

Сталь захолов. Йому здалося, що історія з глобусом уже відома, і зараз він почує своє прізвище. І справді, вчителька викликала:

— Сталь Чубчик!

Сталь устав. Вишневим жаром спалахнули в нього вуха й щоки. „Про все довідались,— майнула думка,— хтось бачив, як я ховав глобуса“.

Але Ганна Дмитрівна назвала ще кілька прізвищ, у тому числі й Євгена Кравченка.

— Оцих ребят,— сказала вона,— зараховано до учасників піонерської подорожі на Алтай. З вашого класу, як зразкового, поїде сім найкращих товаришів. Ну, звичайно, ми не забули й нашого художника,— посміхаючись, кивнула вона на Сталю.— Чубчик привезе нам альбом алтайських малюнків.

Вчителька довго й цікаво розповідала про те, як після закінчення учбового року піонерська експедиція вирушить у далеку мандрівку, як в алтайських горах вони стануть табором і шукатимуть дикі рослини та копальни.

Сталь напружено слухав. Червона фарба поволі зникла з його обличчя. Про глобус ніхто не згадує. Натомість ота радісна несподіванка. Він поїде вкупі з іншими піонерами на Алтай! Хлопець озирнувся й упіймав на собі кілька заздрісних поглядів товаришів. Він поїде на Алтай! Уява вже малювала гори. О, Сталь найбільше в світі любить гори!

Ганна Дмитрівна розповідає, а хлопець бачить гірське каміння й зелений довгий мох. Він звисає з кручі, як борода страшного столітнього діда. Той дід — алтайський шаман. Він причаївся за скелею і стежить звідти за піонерами... І очі в нього такі ж зелені, як і борода. А в руках бубон. О, це буде чудесний малюнок: шаман біля скелі. Треба тільки сьогодні ж купити олійні фарби!

Скінчивши розповідати, вчителька сказала:

— А тепер, ребята, знайдемо Алтай. Туди далекий і цікавий шлях. Давайте простежимо його на глобусі.

Вона озирнулася. Глобуса на звичайному місці не було.

— Ребята, а де ж глобус? — здивовано запитала.

Клас мовчав. Тоді маленька дівчинка з першої лавки, що й за низький зріст звали Коротушкою, сказала:

— Глобуса сьогодні й не було. Я хотіла повторити перед уроком завдання і не змогла.

Вчителька гукнула сторожа, і він сказав, що вранці в клас глобус був.

— Не інакше, як сховали його діти, Ганно Дмитрівно,— додав він.

— То як же бути? — обводила очима школярів учителька. Невже таки справді ви сховали глобуса? Для чого? Щоб я не питала уроку?

Учні мовчали й тільки позирали один на одного. Тоді підвівся Євген Кравченко й сказав:

— Ганно Дмитрівно, ми нічого не знаємо про глобус. Ми його сьогодні не бачили.

— Негарна історія, — похитала вчителька головою. — Глобуса, мабуть, справді хтось із ребят заховав. Це така історія, що плямує всіх вас, ребята. Увесь клас. Подумайте над цим. За такі вчинки не преміюють поїздкою на Алтай...

Продзвенів дзвоник. Школярі збуджено обговорювали подію. Де глобус? Ніхто нічого не знав. Євген Кравченко підійшов до Сталю.

— Чому ти такий сьогодні? — спитав він.

— Який?

— Ну такий... кислий. Мабуть, про глобус думаєш? А й справді, це міг зробити тільки негідник. Через нього наш клас не одержить прапора. І на Алтай не поїдемо.

— Угу, — видавив крізь зціплені зуби Сталь.

Євген розпалився:

— Ну, коли б довідався я, хто це зробив! Бойкот йому від усього класу — раз! Бокса дав би йому добрячого — два!..

Чубчик знову хотів вицідити своє „угу“, але попірхнувся й закашляв.

— Ось що, Сталь, — узяв його за гудзика Кравченко. — Давай вистежимо злочинця. Слово даю, що він не втече від нас. Треба приглядатися до ребят. Того, хто глобуса сховав, зразу видно.

— А як його... видно? — промимрив Сталь.

— Дуже просто. Очі в такого як дзиги крутяться. На всі боки бігають. Як у злодія. Знайдемо? Згода?

Чубчик кивнув головою.

— От і гаразд! — зрадів Євген. — Удвох ми швидше знайдемо. На те ми й товаришуємо...

Він обняв Чубчика й пішов з ним довгим коридором. І тут уперше відчув Сталь, як рука його кращого друга невимовно пече тіло. Ця Євгенова рука була важкою, як камінь, і пекла, як гаряче залізо. Найважче ж було те, що він, Сталь Чубчик, не може розповісти всієї правди Євгенові, своєму найближчому товаришеві. Сталь почував, що він один, що він самотній серед усіх школярів. Між ним і товаришами зросла раптом висока скеля. Ось він ходить і балакає, але голос глухий і кроки тихі, безшумні. Мертві кроки.

„Клятий глобус! — лається Сталь. — Це все через нього!“ Ну, нічого. Аби пережити цей день. А завтра вранці Сталь прийде в клас раніш за всіх, і знову поставить глобуса на місце.

Того дня Сталь Чубчик не купив олійних фарб. Мабуть, уперше за весь час він пройшов мимо крамниці, не зупинившись перед вітриною. Він зовсім забув про фарби. Глобус не йшов з голови. Ось він лежить у кушах. Треба розсунути віття, і тоді спід листя гляне широким блакитним лобом Великий або Тихий океан. Перенести глобуса в клас — це справа кількох хвилин.

З цією думкою Сталь ліг спати. Він не міг того вечора ні малювати, ні читати. Сон був неспокійний. Прокинувся хлопець від грізного реву. За вікном шумів Атлантичний океан. Розлючені хвилі заливали вікно. Раз - у - раз спалахував і гаснув сліпучий прожектор.

Сталь схопився з ліжка. І тут зрозумів, що надворі гроза. Підбіг до вікна і сіпнув занавіску. Яскравий сніп блискавки на мить засліпив його. Грім ударив важко, як стотонний молот. Нестримним потоком шуміла злива. Ніч зазірала в холодні шибки мільйоном чорних очей.

Хлопець безсило сів на стілець. Та тієї ж миті він рвучко кинувся. Бігти! Глобус! Там глобус!..

Сталь зрозумів, що картонному глобусові прийшов край. Злива його розквасить, змие з нього всі фарби. Америка й Африка рухнуть в океан. На місці гірських хребтів залишаться білі плями.

Бігти? Куди? Надворі ніч і гроза. Бігти! Однаково вже пізно...

Розпач огорнув хлопця. Серце його стислося маленькою кулькою. Ще залишається манюсінський промінчик надій. Може, густе листя не пропустить води. А дощ тюжить безперестанку. Океани вийшли з берегів. Хвилі заливають Африку. Негри лізуть на високі пальми. Сумно ревуть бегемоти й слони. У бузковому куці гине глобус.

Світанок застав Сталя на стільці. Хлопець спав, поклавши голову на віконну лутку. Ранок був чудесний. Гроза минула. В саду співали пташки. Обережно, щоб не розбудити батьків, Чубчик навшипиньках вийшов з кімнати. Було ще дуже рано. Двірники підмітали вулицю. Через майдан прогуркотів перший трамвай.

Сталь переліз через паркан і опинився в шкільному садку. На листях, на траві тремтіли великі сріблясті краплини. Серце у хлопця завмирало. Хутко підкрався до знайомого куша й розсунув віття. На руки, на гаряче обличчя бризнула холодна роса.

Глобус був на місці. Але в якому вигляді! Знівечений, мокрий. Фарба брудними патьоками залила всі моря й океани.

Сталь схопив його обома руками. Бік у глобуса м'яко ввігнувся, і він тут же розклеївся на дві половини. Глобус був мертвий.

Раптом сльози покотилися по щоках. Сталь витирає їх мокрими долонями. Дві півкулі глобуса лежать на землі. Якесь сіренька пташка сіла на гілочку й зацікавлено, одним оком, глянула на хлопця.

Над містом сходило обмите подум'яне сонце. Коли відчинили двері паперової крамниці, туди ввійшов Сталь Чубчик. Просто перед ним лежали під склом на прилавку кольорові тюбики. В руці хлопець затиснув гроші на купівлю олійних фарб. Фарби були перед очима. Сталь прочитав на кожному тюбику написи: „зелена“, „синя“, „червона“... Він прочитав усі написи двічі раз-по-раз, потім перевів очі на глобус. Він сяяв блакитними океанами. Це був рідний брат того глобуса, що загинув від лютої зливи під скромним бузковим кущем.

Дивлячись на знайоме зморшкувате обличчя бабусі Землі, Сталь Чубчик простяг гроші й сказав:

— Дайте мені олійні фарби.

Продавець підняв скляну покришку прилавка. Сталь чув, як м'яко стукала залізна коробочка з заповідними тюбиками. Її загортали в папір. В серці в хлопця шуміла злива й важко котив розбурхані хвилі Атлантичний океан. Коробочка стукнула раз, удруге. Ще раз...

Тоді, перемагаючи всі зливи й усі океани на світі, Сталь гукнув:

— Я помилився! Мені потрібний глобус!

До Євгена Кравченка Сталь прийшов із глобусом. Він тримав його в руках обережно, урочисто, наче боячись, що глобус випорсне з пальців і розіб'ється на тисячу скалочок.

Євген збирався в школу. Він аж підскочив від здивування.

— Глобус? Знайшов?

— Знайшов того, хто його сховав.

— Хто ж це зробив, Сталю? Хто?

— Це зробив я...

І захлинаючись, ковтаючи слова, Сталь Чубчик розповів своєму другові всю історію з глобусом.

— А тепер ось... У школу несу, Євгене...

Спантилений, розгублений з такої несподіванки, Євген пробурмотів:

— У школу?.. В клас?..

Сталь глянув йому в вічі ясним, променистим зором:

— Віднесу вчительці Ганні Дмитрівні. І всім ребятам розповідь. Усе, як було...

ПЕРЕДГРОЗОВА ПІСНЯ

Уночі чи на світанні
Сурми виграють тривогу.
Побратиме, в розставанні
Я згадаю всю дорогу.
Крізь згадки дитинства дальні
Брати стануть

в мужній славі:

Мій — забитий на Уралі,
Твій — розстріляний в Полтаві.
Хай ще раз нам нагадають,
Глянуть в вічі,

звірять зброю.

Вони ж все віддали краю,
Що зростив мене з тобою.
Серце, кров аж до краплини
Влито в вічне знам'я.
Хай же пісня їхня лине
Невмируща з нами.
Хай ще раз нам нагадають,
Глянуть в вічі,

звірять зброю.

Сурми грають!

Сурми грають!

Розлучаємось з тобою.
Буде час — вишневий дим,
Чи на ріках перший лід.
Сурми грають!

Поїзди...

Ти — на захід,

Я — на схід!

У дорозі все розкаже
Сивий воїн молодим,
Як здобута кожна сажень
Землі нашої. Крізь дим
Як шуміло знам'я в зльоті
Аж з „Аврори“ на Чонгар,

Як гострив косу бідності
Вічно дужий пролетар.
Сивий воїн нагадає,
Ти ж послухай. Не забудь,
Поза Києвом руда є
В степ дорога. Там живуть
На могилах братніх плити,
А на них слова присяг.
Ті слова дощам не змити,
Дням не стерти, бо як стяг
Вони кличуть на відплату.
Спять, безсмертні,

вічним сном.

Силу маємо багату,
Вірну руку над кермом.
І бентежить попіл павших
Наше серце непокійне.
... Сивий воїн все розкаже
Зашумлять, мов казка, війни.
Промайне клинками хвиля —
Перша кінна до Збруча
І зневагу круто вилле
В шляхту шаблею з плеча.
Пройде Щорс.

Мов крил ширяння,
За ним славнії полки.
За Котовським — хлопці ранні,
Чисте серце, стяг палкий.
Такі з'єднання, що коні
Аж цілються під ними.
По байраках, в перегоні
Йдуть для ворога незримі,
Та як вдарять

дужче грома
На ворожі спини.
За Дністром

всміхнуться вдома
Котовців дружини.
Сивий воїн нагадає,
Ти ж послухай. Не забудь,
Поза Києвом руда є
В степ дорога. Ти у путь
По ній підеш до кордону.
І, зберігши всі сказання,
Ти розкажеш ескадрону
Про щасливе розставання.
Ми повернемось орлами
І безсмертно, і багато.

І вітчизна разом з нами
Розіллє народне свято,
Так, щоб все навік звучало
Як весна, як сміх.
Так ще й мати не стрічала
Соколів своїх.

Харків, 1935.

349

ПОВІСТЬ

У листопаді 1917 року в Сибіру в таборах для полонених знаходилися сотні тисяч робітників і селян, яких німецький та австрійський імперіалізм в роки світової війни посилав як гарматне м'ясо на бійню. Жовтнева революція звільнила також і ці маси з того нелюдського стану, який для них утворив царат, вона знищила дротяні загороди таборів полонених, вона дала цим людям можливість знову вступити в життя. Більшовицька партія Леніна-Сталіна вказала їм шлях до свого остаточного звільнення від ярма капіталістів своїх країн — шлях світової революції. Десятки тисяч кращих пішли за цим закликом і стали під прапори революційного пролетарського інтернаціоналізму. Коли у травні 1918 року сталася зрада чехословацьких легіонів, ці вчорашні полонені, а сьогодні інтернаціоналісти також узялися за зброю, щоб поруч своїх російських, українських та інших братів по класу захистити від небезпеки Жовтневу революцію. Цей інтернаціональний рух, в роки громадянської війни є одним із світлих прикладів інтернаціональної, пролетарської солідарності. На жаль, наша радянська література до цього часу мало знайома з цим рухом. Повість „349“ є частина інтернаціональної епопеї, над якою зараз працює автор.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Місто враз змінило свій вигляд. Коли б старі будинки не стояли так само нерівно й розкидано, як колись, ми не впізнали б цього гнізда.

Зрозуміло, чому не було видно жодного червоногвардійця, інтернаціоналіста або обвішаного ручними гранатами анархіста.

Вони давно зникли. Деякі пішли в тайгу. Інші через Амур пономандрували до Китаю. Це було зрозуміло.

Замість цієї збудженої маси головною вулицею марширували мовчазні японські солдати, поділені на маленькі групи або по двоє. Вони почували себе наче вдома. Це завдавало біль і сприймалося дуже прикро. Також неприємно вражала в цьому місті велика кількість елегантних, гарно одягнених офіцерів; проте на еполетах, які вони носили, відзнаки чинів були намальовані хемічним олівцем.

Звідки ж так раптово з'явилась ця велика сила розкішно одягнених дам і інших господ? Вулицями тинялися лише ці розкішні люди. Утворювалось враження, наче після вступу білих усе місто перетворилося на місто розкоші й безділля. Жодної погано одягненої людини. Також жодного робітничого обличчя. Навіть відсутній обов'язковий „ходя“ з своєю корзиною для овочів, яка балансує на палиці, покладений на плече.

Пишні карети, плакати на стінах будинків, запрошувальні картки на „родинну вечірку“, накази про мобілізацію, переповнені крамниці. Два великі магазини, що були зовсім порожні за чотирнадцять днів перед тим, набиті всім тим, що тільки існує, тим, що два тижні тому було заховано по коморах.

Хто б міг ще сьогодні чекати тут червоного прапора, тут, де японська окупація і організація білої влади були фактом? Але для початку впадала в очі велика кількість синьо-біло-червоних клаптів, що виглядали скрізь.

Іноді між ними японські прапори — червоне коло на білому полі. Це визначає, що будинок окупований японцями. Перед будинком один або два пости. Жовті обличчя з упертим виглядом, під європейського фасону жовтими картузами, що до цих облич не пасують. Очі не такі вже косі, як про це пишуть у книжках. У руках вони тримають наготові європейські гвинтівки останньої системи, з широким блискучим багнетом. Хлопці, видимо, мерзнуть, хоча зараз лише початок жовтня.

А тільки два тижні тому все місто шумувало й кипіло. Людські маси ходили вулицями. Демонстрації, групи червоногвардійців, кінних анархістів, батарея, взвод міліції, транспорт хворих. Прибулі пароплави, баркаси й поїзди висаджують усе нові натовпи. Гарячкове, заразливе збудження йде від цих натовпів і розповсюджується по місту.

Ревуть сирени пароплавів і локомотивів. Їх ревіння стає все голоснішим. Кожного дня прибувають нові транспорти, але жоден не відходить. Це місто є останнє сховище, куди вливаються з фронтів усі людські потоки. Багато тут є націй і всі тут добре озброєні.

Але багато з них пошматовано й потрощено. Тут є інтернаціональні батальйони, що складаються з австрійців, мадярів,

німців, естонців, латишів, українців і китайців. Загін анархістів з Чити, що складається з мадярів і китайців. Сила польських втікачів, декілька перебіглих чехів.

Настрій стає з дня на день нервовіший. Гвинтівки гримлять і вночі і вдень, наче вони стріляють сами собою. Іноді повітря роздирає ручна граната.

Де ворог? Скрізь, навколо і ніде. Його прибуття почувается у повітрі. Він іде зі сходу, з заходу і з півночі. Ворог хотів би з'явитись і з півдня, але там за Амуром Китай та покищо „нейтральна“ земля по той бік широкої ріки. Ворог є в самому місті, але він заховався за завішеними вікнами, можливо, також у підвалах і на горищах. Він не з'являється на вулицях, там не побачиш жодного буржуа, жодного обличчя, що нагадує офіцера. Він знаходиться в своєму оточенні, і як раз тут важко його схопити. Він спритно працює, він деморалізує, він нацьковує один загін проти другого, а коли ти його хочеш вхопити — його нема.

Пароплави, що приходять зверху, викидають на берег щодня нові сотні хворих і ранених. Тоді починаються мандри, — все те, що може ходити швидко, ховається в госпіталі або в казарми. Міський транспорт працює погано. Важко поранені стогнуть і просять, їм здається, що можна їх розмістити швидше. Але у самих госпіталях зростає нервеве збудження. Усе те, що чуває себе наполовину здітним стояти на ногах, кидає госпіталь і йде до казарми, до своїх, до рушниць, гранат і кулеметів. Важко поранені ні за яку ціну не хочуть розстатися з своєю зброєю. Зброя повинна бути в ліжку, під подушкою або під матрацом. Червоногвардієць у такі часи не здає свою зброю. Ми знаємо вас — пани „госпітальні лисиці“, хоч які ви мудреці.

Пригоди бувають щодня, — п'яне безладдя, сутички між міською охороною й анархістами. Анархісти розперезалися до краю в того часу, як увійшли в місто.

Розповідають, що вони по дорозі сюди забрали всі гроші евакуйованого з Чити банку, розподілили їх між собою і тепер ці гроші протринькують. Вони дуже деморалізовані і створюють небезпеку для міста і для інших загонів. Іркутський Інтернаціональний батальйон зрозумів цю небезпеку безладдя і зумів забезпечити в Іркутську вразковий революційний порядок. Тепер залишам цього дуже потерпілого батальйону довірено важливе завдання — встановити такий самий порядок і в Благовіщенську. Це — складне завдання в сучасних обставинах. Говорять про необхідність обеззброїти анархістів, але це не легка робота. З хитрців кожний має револьвери, гвинтівки, шаблі, крім трьох-чотирьох ручних гранат, що без використання висять на поясі.

Ця проблема вимагає розв'язання. Але час не стояв на місці, події відбувалися й кружляли навколо нас. Одного дня

не прибуло жодного поїзда, жодного пароплава. А тільки лишалися розпливчасті чутки замість з'ясування наявної ситуації. Люди щодня зустрічалися, розповідали про те й се казали, що білі, або японці наче там, або ще десь.

Тепер з цими чутками було покінчено. Ніхто в місті (крім декількох людей, що сиділи у штабі) не знав, чи взагалі ще десь зовні є загони, щоб затримати наступ окупаційної армії. Нервове збудження збільшувалось і переростало у панічний настрій.

Анархісти, як найміцніша військова частина, одержали від штабу наказ стати на зовнішній захист міста. Вони цей наказ рішуче відхилили. Вони казали, що пролили вже досить своєї крові. На другий день прийшов наказ їх обеззброїти, і тоді з'ясувалося, що вони вночі зникли з міста. Куди? Наступного дня виявилось, що вони добралися до Сахаліана і були там інтерновані й обеззброєні.

З одного боку, це було добре, але одразу ж з'ясувався і зворотний бік справи. Разом з анархістами вийшли з міста також загони інших частин, усі ті, що були під впливом анархістів.

І тоді останні рештки відважних червоногвардійців і інтернаціоналістів, розуміючи безнадійність захисту міста, розуміючи становище Благовіщенська, що був останнім містом, останнім пасмом на східному Сибіру, ще не зайнятим окупаційною армією, вирішили не йти у Китай, так само як не йти на загибель від японських кулеметів. Але куди? У тайгу, щоб там перезимувати і знову виступити на весні.

Іх було майже п'ятсот чоловік. І єдиний можливий шлях проведення цього плану був досить трудний. За сумнівним припущенням вважалося, що водний шлях ще вільний і що можна проїхати 500—600 кілометрів Сейєм, що впадає біля Благовіщенська в Амур, до крайнього міста біля самої тайги.

Це мало значення для перевезки провіанту, що його було не менш, як на шість місяців, для гармат і іншої зброї, для обмундирування і медичного персоналу. Коротше кажучи — треба було організувати велику експедицію. А час був обмежений. Вже через два дні від'їзд міг стати неможливим.

Місто лихорадило ще день і ще ніч. Здавалося, що для всіх гармат, кулеметів, ящиків з обмундируванням, лантухів з борошном, коробів з макаронами, посудів з олією, для всього того, що було одягнено наполовину по-військовому й мало рішучу волю, для всього цього був тільки один шлях. Цей шлях був до пристані на крайньому кінці міста, а з пристані у неосяжне черево пароплава або баркаса.

І раптом, так само швидко, як і виникло все це, зникло геть. Наступного дня — це було 17 вересня 1918 року — місто можна було порівняти з кратером вулкану між двома вибухами. Здавалося, що в місті зникло будьяке життя. Отруєний

спокій лежав на вулицях. Жодного військового, жодного червоногвардійця. Навіть не було видно джок, що за останні дні стали дуже популярними. Жодної охорони.

Громадські будинки порожні. Пароплави, що стоять на якорі, спустошені. На палубі не з'являється жодної постаті. На вокзалі тихо. Локомотиви стоять холодні. Базарний майдан виглядає жалібно і голо у своєму бруді. Навіть собак, що не мали господаря, не побачиш на вулиці.

Але якщо ти пильніше придивишся, то помітиш підозрілі постаті. Це — буржуй у потертому пальті, приватні особи, що мають надто військовий вигляд і належать до категорії „офіцерів“. Вони оживляють вікна кращик будинків, там щось спостерігають і чогось чекають. Скрізь тріщать телефони й розгортаються тихі розмови, які зрозумілі лише тим двом, що між собою розмовляють.

Так тягнувся день. Ніч прийшла як звільнення від цього напруженого фальшивого спокою і разом як ще більша непевність. Що може трапитися з містом у цю ніч? Його можуть обстріляти. Японці вже на шляху до нього. Беззахисний стан міста можуть використати банди грабіжників. Коли б виникла пожежа, то пожежники були б непевні того, що їм робити. Одна втіха — працює електрична станція й дає світло. Але тільки до дванадцятої години ночі. Потім це припинилося. І місто зовсім заснуло.

І коли наступного ранку ви, прокинувшись, перш за все кинули через вікно погляд на вулицю, то на вулиці ви побачили нове пожвавлення. Японські патрулі проходили містом. Прибулі частини піхоти й артилерії були вже розміщені. Білі частини прийшли пізніше, вони склалися з піхоти й козаків і в них було більше офіцерів, ніж солдатів. Останнє місто східного Сибіру потрапило до рук окупантів і білих.

Білогвардійська листівка повідомляла про „героїчні подвиги“ білих частин при захопленні міста. Японське командування задовольнилося для початку формальним поясненням, яким у місті оголошувався воєнний стан.

За тих обставин було легковажністю взяти джок. Це було безглуздом після того, як ми чотирнадцять днів з суворою нелегальністю ховалися на горищі, не вилазивши на сонце. Надя, раптом стаючи неспокоїною, уявила собі неправильність нашої поведінки і захотіла виправити її вставанням. Я був проти цього, кажучи, що це було б ще більшою помилкою, тому що ми якраз їхали серединою головної вулиці. Крім того, пройшло ледве п'ять хвилин від того часу, як ми віддалилися від нашого пристановища.

Ми вже досягли вуличного рогу, де нам треба було звер-

тати. Ще декілька будинків, і все мало б щасливо закінчитись. Але у Наді раптом з'явилась практична думка.

„Візьмемо зараз у китайця нашу білизну,— вирішила вона,— Білизна повинна вже бути готовою“.

Думка була доречною, тому що наступного дня ми повинні були залишити це місто, а на випадок, коли документи для виїзду ще не готові, принаймні залишити цю частину міста. Грунт почав ставати гарячим. Ми стояли перед загрозою повернення більш або менш успішних трусів. Отже Надя наказала візникові їхати праворуч і від китайця нас віддаляло лише дві-три жалюгідні шльопки. Китаєць стояв перед дверима, перепочиваючи.

Він пізнав нас раніш, ніж ми спинились, і привітно оскалився назустріч.

— Білизна завтра,— промовив він лаконічно.

Ми не затримувались і вдруге повернулись на те місце, де головна вулиця перехрещується з нашим провулком. Наліво був військовий квартал, направо—центр міста, а якраз напроти—наш будинок. Вулицю, якою ми їхали, переходили два свіжеспеченого вигляду офіцери. Наш візник крикнув їм зачекати і проїхав якраз повз їхні носи. Певно, він не був приятелем цій людській породі, що оце з'явилася.

Але мене це наче вдарило, а Надя умить зблідла. Ми обидва намагались не дивитись у бік офіцерів. Ще декілька секунд, і ми пересікли головну вулицю. Ми вже бачили вікна нашої кімнати.

— Сій!—пролунало ззаду, і ще раз:— сій!

Візник обернувся на козлах, кинув на нас короткий, запитливий погляд, дав коневі пробігти ще три кроки й натягнув віжки.

— Ех,—промовив він неголосно,—коли б це було темно...

Обидва офіцерики вже стояли з мого боку дрожок. Надя схопила мою руку і конвульсійно стисла її. Один з офіцерів крикнув мені:

— Ваші документи!

Це було питання, що могло у цей час декого схвилювати. Якраз за ці документи нам уже довелося витримати стільки боязких хвилин. Я переміг хвилювання й витяг з бумажника свій папірець. Це був польський паспорт, виданий якраз за два дні перед переворотом, 16 вересня 1918 року, в цьому місці. Звичайно, на фальшиве прізвище.

Офіцерик майже не подивився на документ і промовив:

— Ви арештовані. Видайтесь!

Я знизав плечима і спробував виглядати враженим.

Візник кинув мені надзвичайно співчутливий погляд, якого я ніколи не забуду. Надя умить остовпіла.

Офіцерик витягнув револьвер. Другий офіцер слідом за першим також витягнув револьвер.

— Вилазь зразу ж! — крикнув один з них, — більшовицька наволочі!..

Я підняв плечі ще вище, похитав головою і, не поспішаючи, виліз. Зразу ж візник ударив коня і поїхав звідси разом з Надею. Обидва офіцерики подарували мені стільки уваги, що навіть не помітили цієї підозрілої поспішності.

Вони поставили мене між собою під наведеними револьверами й повели мене знову на головну вулицю. Ми пішли праворуч у напрямку до казарм, штабних будинків і госпіталів, що були на віддаленні лише декількох кроків. Люди, що нас зустрічали, переборювали бажання зупинитись. Останнє проміння призахідного сонця губилося в порожняві синього неба.

Переляк від несподіваної пригоди змішувався з скаженою люттю. Така обурлива дурість. У двох кроках перед будинком, увечері перед втечею попасти у кігті цим мавпам. І все через ці дрожки.

— Скажіть краще одразу, хто ви такий? — промовив один після кількох кроків. — Це буде краще для вас.

Я відповів по-англійському:

— Я не розумію, що ви кажете. Я не розмовляю російською мовою.

— Ага, маляр... Свиняче рило! — крикнув другий з надмірним захопленням.

— Ми побачимо, чи ви вмієте розмовляти російською мовою, — сказав перший спокійно, — коли ви будете стояти біля стінки.

Стан був зовсім не втішний і загострювався з кожним кроком. Навіть найбодчайдушніша спроба втекти була б тут неможлива, бо ми були в середині військового кварталу міста. Тут так і кипіло офіцерами. Я пережив таке внутрішнє напруження, як ніколи до цього. Чи мусить ця дурість коштувати мені життя? Під теперішній непевний час це можливо. Але триматись, поки можливо, — сказав я собі.

Ми пройшли через ворота казарми у двір. Охорона складалася з двох солдатів. Вони ходили на подвір'ї і зупинились, побачивши нас. Вони подивились нам услід, коли ми зразу ж від воріт звернули праворуч у цегляний червоний будинок. Ми дісталися довгим коридором до дверей, перед якими також стояла охорона. Мої супровідники пропустили мене вперед і ми опинились у своєрідній полковій канцелярії. Крім нас трьох, навколо не було нікого.

Обидва офіцери сіли й поклали перед собою на столі свої револьвери. Мене вони звичайно залишили стояти.

— Допит! — крикнув перший.

Другий відшукав листок паперу, знайшов також ручку й чорнило і збирався удавати з себе секретаря.

— Отже, ще раз і востаннє,— прохрипів перший.— Ти, сучий син, хто такий? Прізвище?

Я пояснив по-англійському, що не розумію жодного російського слова. Я вимагав перекладача.

— Та що з ним!— переказав другий і кинув ручку.— Розстріляти!.. Безумовно, це комісар.

Перший схопився з місця, наче його підкинула у повітря граната, і прогарчав, махаючи своїм маузером перед своїм носом:

— Отже... кажи, хто ти такий? Я хочу чути твоє прізвище, або ти станеш трупом.

Важко було знести цей іспит, але я повинен був його знести, одне-єдине російське слово могло б мене зрадити, могло б пояснити цим офіцерам, хто я такий. Я весь напружився, щоб набрати байдужо-спокійного вигляду, наче все йде не про мене. Це вплинуло.

Офіцерик прожогом пробіг повз мене до дверей.

— Фельдфебель!— крикнув він у коридор.

Той швидко прийшов. Було таке вражіння, наче його тількищо відірвано від вечері. Він став струнко і віддав честь.

— Негайно приходьте сюди з п'ятьма солдатами й зарядженими гвинтівками!— наказав офіцер.

У цю саму мить за фельдфебелем з'явився старший офіцер. Він кинув запитуючий погляд на групу. Обидва офіцери і фельдфебель цокнули за каблуками. Перший з офіцерів доповів:

— Більшовика спіймали.

Старший.— це був майор,— гостро подивився на мене. Але це не був „небезпечний“ погляд, і мені на душі стало трохи легше.

— Добре зроблено!— промовив він.— Комісар?

— Не хоче признаватись!— промовив перший,— розмовляє німецькою чи мадярською мовою.

— Документи він має?— спитав майор знову.

— Так, польський паспорт.

Документ перейшов до рук майора.

Він швидко переглянув його й ледве помітно всміхнувся.

— Фельдфебель!— сказав він погім:— Обшукайте цю людину.

Це розпорядження схвилювало мене лише на мить. До цього я був готовий. Я мав повну можливість за чотирнадцять днів сидіння в сховищі знищити все компрометуюче. Це й було зроблено за ініціативою Олександри. Але наступної хвилини щось наче вдарило мене. Фельдфебель знайшов мій портсигар. Цей портсигар одразу й притягнув увагу офіцерів. І в цей момент мені стало ясно, що я безглуздо себе зрадив...

Трус було закінчено. На столі лежали бумажник, ніжик, кишеньковий годинник і цей портсигар. Бумажник не мав значення — там було декілька карбованців та дві чи три несписані поштові картки.

— Отже, добре! — сказав майор по-англійському, ще раз уважно оглядаючи портсигар. — Я можу також розмовляти англійською мовою, коли ви на цьому настоюєте. Що ви скажете за цей портсигар?

— Чому вас так цікавить цей портсигар? Це місцевий вироб.

— Це однаково. І якраз це мене цікавить. Згідно з написом, портсигар належить воєнно-полоненому на ім'я Брунер з табору Верхнеудінськ. Ви не є випадково ним?

— Я цього не розумію. Мое прізвище стоїть у пашпорті, я Твардовський.

— А як до вас потрапив цей портсигар?

— Я його тут купив кілька днів тому, бо він мені подобався.

— Так, але чому ви не розмовляєте по-польському, коли ви поляк?

— Я польський емігрант з Англії. Моею мовою є англійська. Я був у ранньому дитинстві привезений до Англії і там мене виховано.

— А як це ви опинилися раптом у Благовіщенську?

— Я прибув разом з транспортом англійських емігрантів. Я загруз тут на шляху до Америки. Ви сами знаєте, що кілька днів тому тут ще був фронт.

— Так, я це добре знаю. А ви випадково за цих обставин не були, часом, у лавах червоних банд?

— Я цього не розумію. Ніколи в житті я не був в жодній армії.

— Хм, а як же ви тоді потрапили військовополоненим до Верхнеудінська?

— Я вже сказав вам, що не маю нічого спільного з людиною, який належав портсигар. Щодо іншого, то у місті є польська рада, яка видала мені пашпорт, що лежить перед вами, вона може в'ясувати вам, коли це потрібно, мою особу. Я прошу одразу ж мене звільнити.

Майор розсміявся.

— Польська рада, — промовив він, — що так вільно видавала пашпорти за кілька днів до перевороту, давно вже не сидить там, де вона була. Вона сьогодні сидить десь в іншому місці. Про ваше звільнення ще не може бути й мови. Ви є дуже цікавий випадок.

— Я вважаю, що ви прикро помиляєтеся. Це є прикре непорозуміння.

— Фельдфебель! — промовив майор замість відповіді: — Виконуйте наказ, що ви його щойно одержали. Трьох солдатів досить.

Потому він розвалився на своєму стільці і [закурив цигарку.

— Візьміть, прошу, свої речі,— звернувся він до мене знову,— але цей документ залишиться покищо у мене.

Я взяв свої речі. Також закурив сигарету. Сів і зрадів з того, що можу посидіти. Тепер я вперше відчув справжню втому. Наступної хвилини мое напруження знову загострилося. Що це?

Прийшов фельдфебель з трьома солдатами.

Майор підвівся й промовив до обох офіцерів:

— Ви вільні на сьогоднішній вечір, панове. Я справлюся з ним сам.

— Ходіть! — звернувся він до мене.

— Куди ми йдемо, коли я маю право запитати?

— До штабу. Командир армії вирішить вашу долю.

Це була честь, відякої я з охотою відмовився б. Але кашу було заварено.

Що могло ще далі трапитися? Тут були дві можливості. Перша — бути одразу ж розстріляним серед мороку ночі; друга — бути переданим політичній поліції, контррозвідці. За звільнення можна було й не думати...

І це мало трапитися сьогодні. Завтра я разом з Надею, Олександром і „доктором“ був би за горами. Можливо, що дома вже лежали „справжні“ документи, посвідчення для залізниці, квитки до Владівостока. Така дурість, таке безглуздя. Хотілося вити від розпачу.

— Скажіть мені ще раз вірно,— знову звернувся майор до мене,— хто ви, власно, є? Я кажу за вашу професію.

— Я студент-медик.

— В Англії студіювали? В Оксфорді?

— Ні, в Лондоні.

Ми вже прийшли до штабного будинку. Він був на відстані лише кількох кроків від казарми. Варта пропускає нас і ми сходимо на другий поверх. Попереду майор, за ним я, а за мною дивовижну колону завершували трое солдатів. У штабі, не зважаючи на пізній час, панує жваве життя. Тут поспішно формують білу Амурську армію. Розкішно убрані, вичепурені офіцери й ординарці заповнюють сходи й кімнати. Це має такий вигляд, як у „добрі старі часи“, але трохи нервовіше й неспокійніше.

Я добре знаю цей будинок. Ще два тижні тому тут був революційний штаб нашої армії. Тут довелося нам, стиснугим в обчепках ворога, ліквідувати рештки своєї армії. Звідси виходили останні накази, тут залишені частини одержували гроші, кожний з нас своє завдання. І гроші і завдання ми одержували на три місяці. За цей час ми зібралися покінчити з білогвардійцями й інтервентами. Три місяці,— а з мною покінчать, можливо, вже на третьому тижні.

Було б нещастям випадково зустріти тут якогось знайомого. Бувають люди, що грають на дві сторони: сьогодні — червоний, завтра — білий. Такі випадки трапляються не рідко. Це декого вже привело до загибелі... Мені вже стало досить жарко. Між тим жодна душа не турбується нами. Кожна людина має заклопотаний вигляд. Ми зупиняємось у якійсь прибраній чекальні. Майор залишає мене на догляд солдатів і зникає в суміжній кімнаті. Можливо, це кімната ад'ютанта.

Минають десять довгих хвилин. За кожною хвилиною напруження стає сильнішим, нервовість збільшується. Дві цигарки, одна за одною, не привносять будьякого полегшення. До третьої цигарки рука не тягнеться. Залишені цигарки повинні бути збережені. Олександра за два дні перед цим набила їх грішми. „Про всякий випадок“. У кожну гільзу було засунуто сто карбованців. Всього я мав п'ять таких цигарок і їх треба покищо зберегти.

Хто знає, що буде? Можливо, вдасться якась пригодницька втеча. А, може, мене звільнять. Майор здається, всупереч усьому, винятком з правила. Три солдати мають вигляд добрих хлопців, але по них видно, що їх кожного дня добре муштрують.

Майор з'явився в дверях і попрямував до нас. Він промовив до мене з таким виразом, наче привіс мені величезне полегшення.

— Я маю наказ одразу ж відправити вас у слідчу тюрму. Ви мусите негайно вирушати.

Це, дійсно, повинно було визначати велике полегшення, але в той же час тільки наполовину. Слідча тюрма? Це може тривати тижні й місяці.

Чи є в цих обставинах шлях з тюрми назад?

Я вимагаю від майора перегляду справи.

— Майте на увазі, що це означає. Я вже й так надто довго перебуваю в цьому місці. Чому мене хочуть замкнути? Я не заподіяв жодного злочину. Я хочу особисто поговорити з людиною, що видала наказ.

— Це безнадійно, — відповідає майор, — він вас не прийме. Скоріться своїй долі. Коли з'ясується, що ви не винні, ви будете одразу ж звільнені.

Він іде до другого кутка кімнати, сідає біля столу й починає писати.

— Як ваше прізвище? — питає він.

— Твардовський... — відповідаю я спокійно.

— Твардовський?.. Добре. А друге, що стоїть на портсигарі?

— Воно до мене не стосується.

— Дуже добре, я пригадую: Брунер, коли я не помиляюсь... Ім'я?

— Ян.

Він закінчує писати, знову зникає у кімнаті, але через хвилину повертається. Він передає одному з трьох солдатів запечатаний конверт і наказує відвести мече до в'язниці. Він наказує солдатам бути дуже пильними. До мене ж він при розставанні многозначно промовив:

— Ви можете вважати зі щістю, що потрапили до моїх рук. Інакше ваша справа могла б мати зовсім інший зворот. Ви розумієте мене? Я прикладу всіх зусиль, щоб вашу справу якнайскорше розглянули. Рушати!

Це був сумний шлях у моему житті. Тим часом настала ніч. Я йшов між трьома солдатами. Один йшов ліворуч, другий — праворуч, а третій — позаду. Вони тримали наготові заряджені гвинтівки. Ми йшли повз казарми, госпіталі й бараки, потім через велике поле поза містом. Там, за цим полем, поблизу артилерійських казарм, якраз біля кладовища була в'язниця.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

В'язниця є справжньою частиною середньовіччя, хоч вона в майже новій будівлі. Поруч неї другий символ царату — церква. У церкві товпляться ті, що мають надію на врятування, а у в'язниці заганняють інших, щоб відняти у них всяку надію на порятунок. Одні, повзаючи на колінах у церкві, шукають милосердя всеблагородного господа, а другі, закуті в льохах в'язниці, вивчають милосердя своїх помазаних господ і їхньої системи.

Обурливе посміховище. У цьому місті, що складається з жалюгідних дерев'яних халуп, є лише дві кам'яні будівлі, виключаючи казарми. Є тільки дві великі будівлі в цьому місті, що дійсно мають солідний вигляд і більше коштують, ніж усі ці хатки й будинки разом. Це собор і в'язниця. Собор посередині міста, як ознака влади мертвих над живими. В'язниця — за містом, поруч з кладовищем — теж своєрідна ознака.

Обидві ці установи царату вже загубили своє значення. Свідомість народу вже починає звільнятися від кошмару цих двох складових частин попереднього життя. У бурі пролетарської революції прозвучали вже інші мелодії, відмінні від мелодії дзвону кайданів і церковного. Раптом колесо історії зупинилось, навіть наче пішло назад, і вмить знову з'явилося старе. Знову задзвонили жалібні церковні дзвони, але дзвони кайданів були замінені звуками протестів — розстрілювали червоногвардійців. Біла потвора відірвала у революції кляпоту землі і запах гниття поставленого на ноги трупа отруював повітря. Він був небезпечний, цей мертвяк. За ним стояла одчайдушна сила до зубів озброєних бандитів, що під прапорами Японії, Англії, Франції, Америки й Чехословаччини прийшли на сибірську землю.

Знову в'язниця. Насамперед ти бачиш довгу стіну з чорними, важкими залізними дверима посередині. І ти думаєш — як це безглуздо! Ми вже нещодавно бачили, як такі мури поступалися перед легким натиском народної лавини, як вони були розтрошені й перетворені на сміття.

Але тепер ці мури знову стали міцними, знову почали виконувати своє первісне призначення. Тепер за ними знову сидять наші брати.

Та не остаточно розбито силу трудящого народу. Ми ще доживемо до тих часів, коли ця сила розтратить не тільки ці мури, але всі фортеці світу, всі бастіони старого ладу і перетворить їх у кучу гнилих трісок.

Сьогодні сидять за цими мурами ті, що боролися проти законів грошових тузів і святих кровопійців. Сьогодні їх катують, розстрілюють, вбивають. Яка це короткозорість, — кажеш ти собі, — коли цими засобами хочуть загнудати потужний рух збуджених мільйонних мас. Хочуть задушити цей рух, що замість одного вбитого борця може родити сотні, тисячі таких же мужніх, відданих справі борців...

Ти маєш рацію, але білі бандити, аристократичні паразити ще не вірять сьогодні у міць цього руху. Вони жахаються цього руху і з божевільною люттю знищують усе, що трапляється на їхньому шляху.

І знову в'язниця. Після того, як чорні залізні двері зачинилися за тобою, ти опиняєшся у своєрідній залі. Два кроки, і ти знову перед дверима. Цього разу це висока перегородка з ґрат, що заповнює все приміщення до стелі. За перегородкою стоїть похмурий тюремщик, що виглядає справжньою частиною царату. Він недовірливо пропускає тебе. Знову два кроки, і знову залізні двері, цього разу в лівій стіні, за ними знову наглядач, що виглядає зза чотирикутної кватирки.

Потому ти підіймаєшся повітряними залізними сходами. Всі сходи, так само, як і всі двері в цьому будинку, залізні. Ідеш тьмяним коридором, при чому одноманітні кам'яні плити й смердюче тюремне повітря одразу ж збуджують у тобі нудьгу й тугу. Ти згадуєш, що цими безвинними на вигляд кам'яними плитами, які щодня ретельно чистять, пройшли або волоклися тисячі наших братів. Ці мури і ці плити тисячі разів бачили те, що звуть або звикли звати кінцем людської трагедії.

Ось ти у прийомній канцелярії. Казенне й мерзенне приміщення з загратованими вікнами, як і всі приміщення в цьому будинку. Тусклі білі стіни вбивають усяку фантазію. Одна пляма на стіні відрізняється від інших. Тут висів портрет Миколи Кривавого і, очевидно, ще не було досить рішучості знову повісити цей портрет. Чорний образ уже знову висів на своєму місці.

На столі горить газова лампа з білої жерсті. Вона має

досить жалюгідний вигляд. Сумне порожнє помешкання по-
жирає світло. Світло відскакує від стін і безуспішно зма-
гається з темними кутками. Ти відмічаєш у пам'яті, що вста-
новлення влади білих символізується переходом від електрики
до гасу. За столом сидить похмурий хлопець з скляними
горілчаними очима. Така п'яна істота властива царатові; може,
убозтвом тюремного життя вона змушена до хронічного
пияцтва, може, від хронічного пияцтва обрала це убозтво
в'язниці останньою життєвою станцією. Ти помічаєш від-
сутність на столі горілчаної пляшки, ти шукаєш її не довго,
бо згадуєш, що в цьому місці пияцтво заборонено.

Після того, як цей хлопець зібрав решту своїх ще не
просякнених алкоголем сил, під час чого зникли мої конвоїри,
він перейшов до своєї улюбленої справи. Він обшукав мої
кишені, забрав з них усе, що там знайшов (навіть допоміжні й
підв'язки), і поклав це на стіл. Під час цієї процедури я
стояв у чаді його алкогольного дихання і мусив турбуватись
тим, щоб він не висякався на мої черевики.

Закінчивши трус, він щось загрозливо бурмоче й опу-
скається на стілець, що стоїть за столом. На мить поринає
у свою сонливість. Потім знову схоплюється і закурює одну
з моїх цигарок. Я роблю те ж саме, бо це є єдиною можли-
вістю врятувати те, що є в цих цигарках. Він цього не помічає,
щось шукає у шухляді столу, нарешті, знаходить бланк для
протоколу допиту.

Отже, цей прикрий акт царського бюрократизму почи-
нається.

Він питає, як мене звуть. Я кажу йому моє фальшиве
прізвище і він не змушує себе порушити свою сонливість і
подивитись у супровідний листок, на підставі якого мене
судю доставлено.

Далі на всі запитання я даю лише одну єдину відповідь—
„не розумію“. Він лає мене щоразу „проклятий маляр“ „сучий
син“ та ін., продовжуючи писати.

Під час того, як він з напругою й зусиллям пише, я по-
спішно, одну по одній, викурюю дві цигарки. Він дивиться
раптом на мене, помічає мене в хмарах диму з недокурком,
що жевріє у роті. Можливо, що в цю мить я подвоївся в
його очах. Він з подвійною люттю гарчить: „не кури, сучий
сину!“—і надцинічно лає мою матір.

Я тушу цигарку й ховаю решту у кишені. Тепер уже
третій недокурком лежить у моїй кишені і кожний має свою
вартість, бо кожна гільза наповнена грішми.

Нарешті він записує в протокол усі речі, які він у мене
забрав, крім годинника й грошей, і пропонує мені підписати.
Коли я роблю це, він викликає дзвоником другого молодшого
наглядача. Цей має на боці величезний револьвер, прив'яза-
ний на червоному шнурі.

— Відвести до одиночки і звільнити камеру № 1,— прозвучав наказ старшого, і молодший віддав честь.

Ми пішли. Шлях вів знову назад тими ж самими сумними коридорами, через ті ж самі залізні двері з наглядачем № 3, що виглядав крізь віконце. Знову тими ж самими сходами. Далі не праворуч — на волю, а ліворуч — у протилежний бік, в одиночне ув'язнення, одиночку.

Велике подвір'я, на подвір'ї будинок з загратованими вікнами, де жалюгідні джерела свігу змішуються з тьманим освітленням двору. Знову загратовані ворота. Потім приміщення, від якого праворуч і ліворуч ведуть коридори. Одразу ж знову залізні двері, в які треба постукати.

Наближаються чийсь кроки, деренчить ключ, чийсь голос питає.

— Хто тут?

— Приймай злочинця,— каже мій провідник,— камера № 1.

Двері розчиняються. В середині якась людина з гвинтівкою, повішеною на плече. Мене впускають. Той, що з гвинтівкою, каже, що камера наповнена мішками з соломкою і її треба очистити. Другий каже, що він хотів би одразу мене позбутись.

Камеру відчиняють, я повинен її очистити, і тоді я можу її зайняти.

— Спати! — наказує наглядач з рушницею і зачиняє за мною двері.

В'язниця вже спала. Я також ліг, бо нічого іншого мені не лишалося робити. Але в цю ніч мої очі не змикались ні на мить.

Чотири досить тісні, досить холодні стіни, що тиснуть на мозок і дають виникати болісним думкам. У цьому мозкові, що розпліджує лихорадочні думки й утворює безрадісні уривки образів, раптом виникає світ. Світ в'язня.

Але й цей раптово виниклий світ вимагає часу для свого усталення.

Це перші, найважчі години, коли думки поволі охолоджуються, коли вони, уривчасті, кружляючі, підкорюються певному ритмові. Потім дні, коли суть цього нового світу порівнюється з старим, що лежить за цими мурами. Дні тихих, вудних снів і бурхливих поривань на волю. І, нарешті, дні, що біжать своїм сумним шляхом, дні, що підкорилися незбагнанному тискові тюремного життя, дні гнітючого гіркого розчарування. Так до того дня, поки в тобі ще лишається впевненість.

Три роки ув'язнення, що я їх витримав у суворо ізольованому сибірському таборі для військовополонених, здалися мені веселою пригодою в порівненні з першими днями оди-

ночки. Моя думка працювала так напружено і невтомно, що це було великим, нечуваним щастям, коли мені вдавалося заснути на декілька годин.

Що робиться на волі? Це було перше питання, яке виникло в моїй свідомості, після того, як я собі наполовину з'ясував власне становище. Це питання одноразово принесло дві можливі відповіді. Я міг собі уявити лише так: або Наді з іншими нелегальними товаришами, Олександром й „доктором“, пощастило залишити місто в той самий вечір (найпізніше наступного дня), або їх викрили, і їх можуть кожну мить доставити у в'язницю.

Ці дві здогадки, одна ще невтішніша за другу, мішалися в моїй свідомості. Відганяти їх не вдавалося, вони поверталися знову. Цілі двадцять чотири години з хвилини на хвилину я чекав виходу з цього непевного становища.

Даремно.

Потім прийшли „але“. Поперше, ці мої три товариші могли бути заарештовані, але не приставлені до в'язниці. Вони могли вже лежати десь під землею. Подруге, в'язниця була велика, вони могли десь сидіти і я місяцями не буду про це нічого знати. Потрете, можливо, вони відклали свою подорож, щоб зачекати на мене. Все це було занадто неймовірне. Це було надто ризиковано, навіть безглуздо.

Ми, правда, вчотирьох прожили три останні найважчі місяці. Ми пройшли шлях від Байкала до Благовіщенська, разом з армією, змушеною до оборони від переважаючих сил противника.

Нарешті ми опинилися в тупику, охоплені з усіх боків, але наш важкий шлях, наша щоденна боротьба прив'язала нас одне до одного краще, ніж роки спільного життя звичайних умовах.

Але чи повинні ці три людини, що саме їх життя належить революції, бо воно має вартість лише для боротьби за перемогу, ризикувати головою ради четвертого, що через справжнє безумство потрапить у кігті ворога? Ні в якому разі, ні! — казав я собі тисячі разів. І сподівався якраз на протилежне.

Була ще одна обставина, що зав'язувала нову низку думок. Перед кількома днями Олександра наважилася піти на вулицю купити харчів. Для нас трьох це було важке переживання. Ми напружено чекали її повернення. Година минала за годиною, але Олександра не приходила. Нарешті наступила шоста година — рокова година цього дня, коли, в зв'язку з воєнним станом, всі мусили бути дома. Ми чекали Олександр у ще півгодини.

Надя спробувала за допомогою своєї фантазії з'ясувати незагрозливість становища, але одразу ж замовкла. Доктор кидався з кутка в куток, а мені самому на душі було досить важко, тому що Олександра і я були майже „чоловік і жінка“.

О десятій вечора стук у двері.

„Трус“—промайнуло в наших головах.

В котрий раз прочитав цю думку кожний з нас у переляканих очах інших.

Надя швидко схопилась і побігла відчиняти. На порозі з'явилась Шура з якимсь офіцером. „Я це знав“, здригнулася думка в моїй свідомості, і я побачив, як доктор з великою напругою намагається виглядати спокійним. Але через три хвилини картина змінилась. Офіцер не ворог, він — друг, тобто, певно кажучи, тимчасово, покищо і те і друге. Він двоюрідний брат Олександрі. Випадкова зустріч на вулиці. Він — білогвардієць і служить у контррозвідці.

Ця людина того ж самого вечора дала нам пораду одразу ж залишити цю частину міста, де ми щохвилини були під небезпечною арешту, а після того взагалі якомога швидше покинути з цього міста. Це була людина, що у вечір мого ув'язнення о восьмій годині мала принести нам надійні документи.

Виникло в'їдливе запитання: чи ця людина була „чесною“ у відношенні до нас? Чи, може, мій арешт був справою його рук? Але тоді чому дали Наді можливість втекти? Чи, може, хочуть спіймати всіх трьох разом? В чому логіка цієї своєрідної тактики? Але коли він був чесним у відношенні до нас, чітка тоді мої друзі не спробують зробити за його допомогою все можливе, щоб вирвати мене з в'язниці?

Тоді зажеврила надія.

Ця надія при подальшому обміркуванні здалася зовсім глибоко обгрунтованою. В дійсності цей двоюрідний брат Шури, хоч який він був, є білий офіцер. Він не викликав враження „свого“, що працює у лавах білих через те, що нема ніякого виходу. Я мав про нього дуже небагато відомостей, щоб сподіватися на те, що він зможе допомогти мені, інтернаціоналістові, визволитися з в'язниці.

Проти нього говорило його попереднє відношення до нас, що повинно бути віднесено на рахунок Шури, яка, здається, мала на нього деякий вплив, всупереч їхнім політичним поглядам. Але Шура в її непевному становищі могла висловлювати лише певні бажання й одержувати самі обіцянки. А коли він не здійснить своїх обіцянок, Шура була б в такому ж безпорадному стані, в якому зараз я.

Отже? Тут у моїх темних мудруваннях відбулося коротке замикання і мої думки перескочили на інше.

Я вже третій день сиджу в цій дірі й ніякий біс не з'являється сюди до мене. Мене тільки пильно доглядають і регулярно, тричі на день, погано годують. Це якась дивна слідча в'язниця. Я уявляю собі, що комусь доручено зайнятись моєю справою і зробити мені допит. Тим більше, що я належу до „небезпечних осіб“, бож не для жарту, певно, заперли мене

сиди в одиночну камеру, попереду звільнивши її спеціально для мене.

Прокляття — хто є ще тут у в'язниці?

Будинок переповнений до краю. Це я знаю ще з волі, бо у місті ходили чутки, що в'язниця переповнена. Крім того, на волі я чув, що велика частина тих інтернаціоналістів, які вночі перед переворотом подалися до Китаю, були там захоплені і тепер тут ув'язнені. Тому тут є багато знайомих.

Власне, це краще — сидіти тут самому і не бути впізнаним. Тут принаймні я можу далі грати свою роль польського емігранта і, можливо, звільнитись. Але також можливо, що це лише облудна думка.

Я вже змусив себе відрахувати 1500 кроків, згадав цілий розділ з історії філософії, спробував розказати напам'ять декілька відомих поезій — усе це не допомагало. Щоденний настрій в'язня затягує мене своїми коліщатами й приглушує мої думки.

Хоч би була якась впевненість... Або принаймні декілька цигарок.

Хто може мене запевнити, що мені не доведеться лежати в купі розстріляних? Можливо, що ця слідча тюрма має на меті тільки витягнути з мене всі відомості? Може, ми всі у цих одиночках кандидати на смерть? Немає жодної гарантії, що ми ще раз повернемося до лав наших.

Безвадійно чекати на звільнення за допомогою наших. Наші знаходяться на віддаленні сотень і тисяч кілометрів. Зараз у Благовіщенську спостерігаються лише ознаки зміцнення реакції. Японці й білі твердо закріпилися у місті. Вони тримають у своїх руках всю Амурську залізницю. Ми знаємо, що японці просунулися до Іркугська і в кожному великому місті вздовж залізниці залишили міцні військові частини. Вони зайняли все, виключаючи Хабаровськ, де укріпились американці. Це ясно, що японці тільки чекали зручного випадку, щоб захопити східний Сибір. Білі, як це й треба було сподіватися, показали себе як справжні патріоти; вони захопили „вітчизну“, щоб у той же час продати її японським імперіалістам за безцінок.

Наші справи зараз погані. Реакція ще досить сильна, щоб наші могли зробити в ній зручний пролом. Японці ще почувують себе господарями становища, ще переконані в своїх перемогах. Відгалі маси сибірських сіл ще не впізнали дійсного обличчя свого ворога. Вони ще в позній мірі не uznали, що визначає біла влада плюс інтервенція.

Правда, деякі групи наших товаришів, коли становище стало безнадійним, пішли в тайгу, щоб звідти прорватися новою хвилею руху. Але їхнє становище ще невимовно важке. Тайга не є нашим резервом. Резервом нашого руху мусить стати східносибірське село. Туг має велике значення про-

вести роботу, щоб збудити зі сну всі ведмежі кутки, щоб усі бідняки зрозуміли, де шлях визволення, що треба робити, щоб покінчити з господарюванням білих і пануванням інтервентів. Сибірське село мусить стати оперативною базою нашого руху для захоплення влади. Без сумніву, біла влада й інтервенти прикладуть зусиль, щоб цей рух знищити. Карні експедиції в „отруєні більшовизмом села“ вже показали, що собою являє новий господар.

А який стан у містах східного Сибіру? Тут мені пригадується один випадок з наших „останніх днів“. Ми мали залишити Читу й стояли на вокзалі, чекаючи відправлення на Сретенськ разом з транспортом поранених і хворих. Ми розмовляли з групою залізничників з залізничних майстерень.

— Ви знаєте, що зі сходу наближаються білі?—спитав нас один робітник.

— Це ми знаємо,— відповів один з нас,— ми сподіваємось зустріти їх на своєму місці.

— Так,— промовив другий,— не буде добра, коли ця банда займе східний Сибір. Нелегко буде вигнати їх звідси.

— Байдуже, дітки,— втрутився в розмову якийсь старий робітник,— Сибір, що й казати, холодна країна, але ми так нагріємо японців, що вони, залишивши тут свої чоботи, швидко повернуться в самих спідниках і носках на свій вістрів. І японські солдати зможуть у нас вивчити більшовицьку мову, щоб використати її дома. Будіте певні.

Такий настрій, таку самовпевненість у кінцеву перемогу ми знайшли і в місцевих робітників. Власне, все було питанням часу, питанням вистигання нашого масового руху, що знищить білий фронт.

Але поруч з тим було те, що також не менш цікавило наших, хто сидів сьогодні у в'язниці. Тут життя могло тривати лише лічені дні, коли масовий рух вимагав значно більше часу для остаточної перемоги.

Три місяці—це був термін, після якого мусить вибухнути повстання,—так думав багато з нас.

Особисто я ніколи не віряв у цей термін. Три місяці—це ми вже казали колись на початку війни. З цього зробилося три роки, а на заході все було без змін. Ні, цей термін був добрим для оптимістів. Звичайно, революцію не можна визначити певним терміном. Але весь процес у східному Сибіру міг би бути прискореним, коли б була допомога з Росії. А там якраз починало стягуватись кільце навколо Радянської Росії.

Не можна було розраховувати на швидку допомогу звідти. Там велася досить важка боротьба. І вона вимагала певного часу. Тепер краще було розраховувати на власні сили. Крім того, було ясно, що загальна інтервенція мала на меті захоплення не тільки самого Сибіру. Тут, безумовно, були ще більш грандіозні плани.

Отже щось мусить відбутись. На волі люди щось роблять. І мені самому здавалося майже неможливим просидіти три місяці у в'язниці. Але з чого почати? З волі нічого, жодної ознаки життя, жодної звістки.

Тут, у в'язниці, я був дуже самотній. Перед камерою не чути жодного кроку. Мені лише приносили їжу й волили під доглядом до умивальні, коли в ній нікого не було. Прикрий стан... Хоч би принаймні мати цигарку!

Так важко відбилися перші дні мого самотнього ув'язнення на свідомості. Здавалося, що в цих обставинах найлегше — це віддатись собі, повісити носа, заглибитися в свої переживання. Це були перші паростки тюремного настрою і разом з тим облудна помилка. Досить було згадати, до яких подій приводив настрій такого роду в таборі для полонених, щоб одразу відчувти живий неспокій, безлісне прагнення щось зробити або битись головою об стінку. Але всяка спроба щось зробити при ближчому розгляді ставала романтичним безумством.

Зовсім раптово відбулася в одноманітності цих днів подія, потім друга, третя, і перспектива змінилася.

Одного разу після обіду, якраз коли мили коридор, раптом у двох тих відчинилося віконце і хтось пильно подивився на мене. Це було знайоме, надто симпатичне обличчя, але де я бачив цю людину раніш? Він не дав мені багато часу на обмірковування, спигавши коротко і стисло німецькою мовою:

— Інтернаціоналіст?

Я знав, що мушу бути обережним, і не відповів. Людина зовні спитала далі:

— Маєш курити?

Я ще не з'ясував собі, чи відповідати на це принальне питання, коли віконце знову зачинилося. Я не знав добре, чи повинен з цього радіти, чи досадувати. Якесь курєво я волів би одержати з великою охотою.

Через декілька хвилин віконце знову відчинилося, щось влетіло всередину й наступної миті все було вже як раніш. Тільки в камері лежав маленький пакунок, а в ньому декілька цигарок, три-чотири сірники й шматок сірникової коробки. На папірці поспішними карлючками виведено декілька слів.

„Можеш спокійно курити до шостої години. Сьогодні чергує „наш“ наглядач. Коли ти маєш гроші на цигарки, то передай йому. Він принесе тобі цигарки. Можеш не боятись.

Ліхтенауер“.

Першою справою було, стоячи в кутку біля дверей, поспішно викурити цигарку і вдруге прочитати записку.

Ліхтенауер — це ім'я я чув досить часто серед інтерна-

ціоналістів у Читі. Але хто він такий був, яка його роль у русі, цього я, на жаль, не міг сказати. Я був у Читі лише три дні, але я знав, що цю людину вперше побачив на вокзалі в Читі перед відходом нашого санітарного транспорту. Коли я не помиляюсь, він був на панцернику, що стояв на суміжній колії. Те, що він хотів зі мною познайомитися, було для мене в сучасних обставинах бажаним і негаданим подарунком.

Щось у мені одразу ожило, вмиг знищило мій прикрий настрій і піднесло його вгору. Коли в найближчий час можна буде дістати через наглядча цигарки, то, певно, можна буде дістати ще щось.

Треба одразу вступити в зв'язок з цією людиною.

Його можна було викликати стуком у двері, але раніш треба було бути певним, що в коридорі нема нікого. Потім я пригадав, що маю лише три сотні карбованців. Це визначило: рискнути одним з цих напірців для пачки цигарок. Я не міг собі ясно уявити людину, що контрабандою приносить у в'язницю цигарки, і при тому приносить решту грошей. Я вирішив рискнути. Спокуса була надто велика.

Сидю, все ще стоячи, заховавшись у тому самому кутку, я дістаю гроші, прислухався, зачекав і тоді постукав. Трохи агодом віконце відчинилося. На мене глянуло доброзичливе руське обличчя.

Я попросив його на мигах, чого мені треба, і всунув йому напірець. Він узяв його, зробив здивоване обличчя, коли побачив число „100“, кивнув і закрив віконце.

Я пережив у в'язниці свою другу радість.

* * *

Наступного ранку, коли тільки ще світало, мене збудив лютіший удар по голові. В хвилину прокидання я почув, як щось упало біля мене на землю.

Я винюсав свистало і одразу ж знайшов маленьку коробку. В ній були ці тисячівки цигарок. Я шукав далі й знайшов те, чого чекав — коробку сірників.

Вразу ж потому віконце відчинилося знову і хтось тихо покликав:

— Товаришу!

Я підскочив до дверей. У руці, простягненій до мене, була пачка паперових грошей.

— Дев'яносто сім, — промовив наш наглядча.

Я взяв гроші й одразу ж простягнув частину їх назад, як плату за чесність і послугу. Але рука не прийняла грошей і голос тихо промовив:

— Ні, не треба. Кури обережно.

Потому віконце зачинилося.

Я знову ліг на свої солом'яні пуховики і з задоволенням закурив цигарку. Я міг досить дивуватися з некорисливості цієї людини, що, будши наглядачем у білогвардійській в'язниці, під небезпекою проносила у в'язницю контрабандою цигарки, не вимагала за це жодної копійки і навіть подарувала мені коробку сірників.

У всякому разі, це було загадкою, для розкриття якої я не мав ключа. Я знав, що немає жодної в'язниці в світі, до якої не проносили б контрабанди, але я знав також, що ця контрабанда досить дорого оплачується. Було б безглуздя вважати, що білі мають наглядачів, гуманніших, ніж ті, які були за царату, бо білі вірно наслідували методи пригнічення й боротьби царського уряду, навіть ще більше підсилювали їх.

Отже, покищо це було загадкою.

Але навіть з цією загадкою мені стало легше на душі. До дванадцятої години опівдня я з обережністю викурив десять цигарок. Від них стало легше думати і вони швидко стали патентованим засобом проти песимістичних приступів. Перед обідом, знову в той час, коли мили коридор, прийшов Ліхтенауер. Не кажучи ні слова, я хотів дати йому декілька цигарок, але він їх не взяв і пояснив, що цим він забезпечений.

— Я буду домагатись, щоб тебе випускали вмиватись,— промовив він і зачинив віконце.

Ця перспектива також була привабна для мене...

До дванадцятої години мене знову пильно доглядали. Здавалося, наче хлопець зовні не мав нічого робити кращого, як кожної хвилини дивитись у мою камеру на те, що я роблю. Я ображував, що по обох сторонах коридору було приблизно 24 камери, отже наглядач, коли він наглядав усі камери з однаковою пильністю, не міг ні хвилини стояти спокійно. Можливо, що він не наглядав за всіма так пильно, як за мною.

Певно, була якась причина, що він так часто приходив до моїх дверей. Це була неприємна думка, яка примушувала мене ламати собі голову.

Я наважився закурити тільки пізно ніччю. Можливо, що наш наглядач знову заступив чергування.

Мені спало на думку, що було б важливо завжди точно знати той час, коли він чергує.

Виявилось, що це не дуже складна річ. Вчора він вартував до шостої вечора, сьогодні він з'явився о шостій ранку й пішов о дванадцятій опівдні. Отже, чергування триває шість годин, відпочинок дванадцять, і він має з'явитись о дванадцятій ночі.

Сьогодні треба перевірити цей розрахунок на практиці.

Деякий час ці розрахунки затримували мене від розмачу, але потім все це мені здалося самообдурюванням, як і всі попередні спроби запобігти тюремного настрою.

Мене знову охопив болісний неспокій, туга, нудьга за волею, і я знову метався між вікном і дверима. Прокляття! Хоч би я принаймні знав, що вони мають зі мною зробити.

Раптом двері відчиняються. В коридорі стоїть офіцер, якого я одразу впізнаю. Це двоюрідний брат Шури. Мене охоплює радісне збудження. Він входить, і двері зачиняються за ним. Він сідає до маленького столу, кладе перед собою портфель і занадто офіційно питає російською мовою:

— Ваше прізвище — Твардовський?

— Твардовський!

— Розмовляєте ви по-російському?

— Ні!

Після цього він всміхається, виймає з кишені портсигар, пропонує мені й закурює сам, кидає обережний погляд на двері, і тоді пошепки каже:

— Ми досить покарані за свою дурість, ви про це ще визнаєте. На волі все на місці. Щирий привіт від усіх. Ваша справа в руках командування армії, якому ви доставлені. Я спробую добитися того, щоб вас передали міліції, — це найлегший шлях. Якраз тепер міліції доручено розвантажити в'язницю. Завтра ви одержите деякі полегшення, прогулянку, відвідування тощо. Покищо будьте тут обережні. Ми швидко побачимося на волі. Бувайте здорові!

З цим він устає, знову набирає офіційного вигляду й виходить. У першу мить я не знаю, що мені робити з моєю радістю. Це ж реальна перспектива звільнення! На волі чекають друзі, що урухомили всі підойми. Так, це справжня товариська солідарність...

Наступного дня прогулянка на тюремному подвір'ї. Тупцювання гусячою ногою, на відстані двох кроків один від одного, навколо товстопузого наглядача. Зла пародія на насолоду прогулянки. Але все ж хоч трохи свіжого повітря, шматок синього неба, пасмо сонячного світу на тюремних стінах.

Два-три знайомі обличчя, між ними Ліхтенауер. Розмовляти заборонено, це робить мені біль. Тепер, коли звільнення близьке, треба бути вдвоє обережним. Думки починають своє мандрування завдяки клантикові сонячного світла. Це те саме світло, що зараз світить у вікно Шури, Наді й „доктора“. Чи є також для них подією це пізнє, осіннє, малоґріюче жовте світло? Можливо.

Можливо, вони зараз розпаковують свої чемодани. Певно, вони з нетерплячкою чекають мого звільнення.

Чим вони зайняті у цей час? Я не можу собі уявити, що завжди діяльна, до останнього віддана справі Шура сидить,

склавши руки на колінах. Або, що вона в тихій тузі чекає на мене. Також здавалося мені неймовірним, що лихорадочний, первовий „доктор“ сидить дома, пише свої записки або заповнює листки щоденника. А Надя? Надя, певно, не розгубилася. Надя не лякається жодної спроби. Надя має свою особисту думку про пригородницькі плани, і вона готова кожну ідею перетворити в життя.

Це ті троє, що мусять чекати мого звільнення. Я згадую, що ми ще перед тим, як збиралися залишити місто, вирішили встановити зв'язок з іншими нелегальними товаришами й утворити справжню організацію.

Ця думка так захопила тоді „доктора“, що він вирішив одразу ж приступити до її здійснення. З великим зусиллям нам удалося його переконати, що нам ще не треба з'являтися на вулиці. Це було на четвертий або на п'ятий день після перевороту. Бідний „доктор“! Він був тоді дуже сумний спочатку, але потім скочив з місця і пояснив, що воліє одразу застрелитись, ніж бездіяльно чекати на те, щоб нас витягнули з цього горища.

Нам взагалі з ним було дуже важко. Бідолашний хлопець брав участь у світовій війні, належачи до одного угорського полку. Він переніс важку лобову рану і тоді його ледве вдалося врятувати. Тепер на його лівому виску можна помітити великий рубець. Коли придивитись ближче, то помітно, що тріщинку в лобовій кістці закриває зовсім тоненька голуба шкірка. Під цією шкіркою пульсує жилка і при кожному збудженні цей шрам має небезпечний вигляд.

Іноді від нього таке враження, як від не зовсім нормального. Тоді його трусить, і він збуджується до краю, блукає, шукаючи діяльності, і коли нічого не знаходить, раптом зморщується під ознакою найглибшої депресії.

Вже на перший день білого режиму він викинув коника, що нагнав на нас досить жаху. Коли ми, ледве прокинувшись, подивилися через вікно на вулицю й переконалися, що білий переворот і японська окупація стали дійсністю, „доктор“ підвівся. Він мав вигляд, наче його трясє пропасниця, і збирався кудись іти. Досить розгублені ми спитали його, куди він збирається? „До комісаріату“—відповів він, і додав, що мусить приставити туди решту одержаних грошей і розрахунки. Ми відповіли йому, що в світі не знайдеться такого дурного хлопця, який би ще сьогодні сидів у комісаріаті. Та „доктор“ не здавався, і настоював на тому, що він мусить повернути ці гроші, які не є його власні і які він не мав часу розподілити.

— Я вже когось знайду,—казав він з наївною впевненістю, що нас здивувала. З великим зусиллям нам удалося відхилити його від цього божевільного наміру.

Які суперечності в цій людині! Один з кращих серед

інтернаціоналістів, один з найрішучіших борців, найдіяльніший організатор руху, нарешті, уповноважений Центросибіру по організації евакуації хворих і поранених червоногвардійців, що було найвідповідальнішим завданням. Він з успіхом виконував усі завдання, всупереч усім перешкодам і труднощам. І тепер цей коник.

Ми швидко помітили, що він не може переносити нелегальне становище. Він не міг, заховавшись у льоху, чекати слушного часу для повного розгорнення діяльності.

Він все обурювався тим, що його не пускають на вулицю знайти там товаришів, які заховалися. Він настоював на тому, що вже зараз треба розпочинати підготовку збройного повстання.

Дев'ятнадцятирічна Шура, що ледве виросла з середньої школи, мусила кожного разу вказувати тридцятирічному „докторові“ на безглуздість такого роду спроб.

При цьому вона поводитися з ним як сестра або мати й виявила таку обізнаність щодо нелегальної роботи та досвіду політичної боротьби, що залишила нас усіх позаду. Вона вже працювала два роки перед революцією і знала багато такого, про що ми не мали уявлення. Щодо цього ми були перед нею малими дітьми.

Тепер вона вже, мабуть, утворила нелегальний центр, щоб здійснити наші колишні плани. А саме: встановити зв'язок з нелегальними товаришами в місті, щоб разом з ними виступити до робітників підприємств, а з другого боку — встановити зв'язок з нашими товаришами на селі і в тайзі. Дальшим завданням було прийти до японських солдатів, і якщо не було кращих засобів, мали бути використані мої знання англійської мови.

Але цей план було відкладено, коли з'явилася думка поїхати до Владівостока, де ми мали б ширше поле діяльності, бо там, крім японців, є також американці й англійці. Для цього потрібна була моя участь.

І я чекав, так само, як вони, але з тою ріжницею, що я нічого не робив і нічого не міг робити. Огже, я поставив перед ними трьома позачергове завдання — мое звільнення.

Ця думка була гірким зізнанням. Прогулянку було отруєно...

Але вона не довго тривала. Нас знову погнали в наші камери. На сходах Ліхтенауер використав можливість, щоб мені прошепотіти: „Поздоровляю з прогулянкою. Ще маєш що курити?“ Я мовчки, не дивлячись на нього, кивнув.

Усередині, у камері, темніше й холодніше, ніж на волі. Знову зіпсоване, застоєне повітря і знову ці мури, що лежать як тягар на черепі.

Ні, півгодини надворі, вони були приємні всупереч усьому. Вони нагадували волю. Таке вже життя склалося мені. З університетської лави у світову бойню. Звідси — у

в'язницю. Три довгі роки у Східносибірському таборі — це говорить досить. Потім революція, шість місяців повної волі, вивольної боротьби. Потім це. А далі?

Раптом я прислухався. Зовні наче хтось назвав моє прізвище. Чи це було моє, тобто моє фальшиве прізвище? Я заляк.

— Твардовський! — чую я голос.

Я кидаюсь до дверей і поспішно стукаю.

Минає короткий час і двері відчиняються.

За дверима стоїть наглядач, що чергує, і поруч з ним другий. Він тримає в руці пакет.

— Твардовський? — питає він.

— Твардовський, — відповідаю.

— Передача.

Цього я, дійсно, не розумію. Цього слова я ніколи раніше не чув. Але він віддає мені пакет. Це я розумію і хапаю його.

— Розпишись! — каже мені наглядач і дає мені папірець.

Я знову не розумію. Тоді наглядач бере олівець, всуває мені в руку папірець і показує, що я маю підписати.

При цьому він питає:

— Мадяр?

Я хитаю головою й беру записку. На ній написано:

Привіт.

Н. III.

Мало і разом з тим багато. Я поспішно підписую й віддаю записку й олівець. Наглядач бере це, показує пальцем за спину й поволі, з виразом каже:

— Там красива баришня. Жінка?

Я роблю здивований вигляд і намагаюся показати на мигах, що я його не розумію. Він хитро всміхається й зачинає двері. Я ще чую, як він каже:

— Певно, все ж таки мадяр.

Я розриваю пакет, пальці мої тремтять.

Раптом мені не стає духу. „Діти ж ви божевільні“ — бурмочу я вражений і одночасно розгублений, бо в пакеті: нова білизна, багато білого хліба, пиріг, цукор, два куски мила, папір для писання, олівець, солодощі, навіть коробочка цигарок — „Справжнє диво“.

В цей момент, коли я не можу ясно дивитись, бо мої очі повні води, коли я не знаю, з чого почати від радощів, я все ж твердо переконаний, що звільнення близько.

Але, кінець-кінцем, я як божевільний метаюсь туди й сюди по камері. Я не можу ні пити, ні їсти, ні щось починати з цими речами. Я тільки знову на них дивлюся і до них не торкаюсь. „О, ви — дорогі товариші, яких жертв це вам коштувало! Цього я не вартий“.

Два наступні дні були знову поступовим жалюгідним поверненням до тюремного настрою. В'язниця знову підкорила мене своїй владі.

„Це“ почалося на другий після одержання пакету день, коли прогулянка не відбулася, коли зовні не було нічого чути, не видно було ні Ліхтенауера, ні нашого наглядача, а два інші наглядачі пильно мене доглядали. Це почалося тим, що я почав розглядати через лупу зворотний бік цих двох „великих подій“ у моєму в'язничному житті.

Справді, мені обіцяли швидке звільнення, і в той же час цілий день дають певні „полегшення“: мені дозволили прогулянку й одержання пакету. Як все це треба було розцінювати, коли я мушу незабаром звільнитись? Чи не було тут безнадійної суперечливості?

Я почав придиратися до пакета.

Яким знущанням, безглуздям були всі обіцянки! Я повинен був незабаром звільнитись, і ті ж самі люди, що обіцяли мені це звільнення, надсилають мені цілий вантаж речей, які, певно, є ознакою того, що мені доведеться ще довгий час залишатися у в'язниці. І при цьому,— справжня іронія, мені ще надсилають цю прокляту білизну.

Потім, супровідна записка, з трьох слів: „Привіт. Надя. Шура“. Де ж в біса дівся „доктор“? Чому він забув дати про себе звістку? Лише три слова—тільки подумати!..

Та ще й російською мовою, якою я офіційно не володію.

Пізніше я побачив безглуздість цих думок. В дійсності, треба було бути дурнем, щоб не розуміти неможливості передати в'язневі хоч би декількох слів чужою мовою. Більш за це, навіть ледве було дозволено лаконічне слово—„привіт“—разом з підписом. Треба було слабувати на політичну короткозорість, щоб вимагати від „доктора“, колишнього комісара Сибірського радянського уряду, щоб він поставив своє прізвище на записці до політичного в'язня в білогвардійську в'язницю.

Але мене тепер охопило люте роздратовання. Після нечуваного підйому двох попередніх днів було тим важче переносити цю реакцію. Я кипів і лютував, поки в найглибшій розпущі забився у куток і стояв там мовчки, як сліпий кінь у стайні.

Раптом щось штовхнуло мене до олівця й паперу. Це щось весь час працювало в мені. Я сів біля столу і мій розірваний настрій розв'язався у нерівних, поспішних, болісно-полегшуючих рядках. Це були перші й найважчі за місяці рядки. Це визначало поворот до мого попереднього методу, що я його вживав у таборі полонених, до методу „переживання“, і це визначало, що я починаю при звичаюватися до в'язниці. Зворушений і переляканий я кинув олівець у куток,

розірвав написане на сто маленьких шматочків і знову розпочав своє мандрування від стіни до стіни.

Це був тяжкий час, це був кульмінаційний пункт у найчорнішому настрою цього дня і, ґрунтуючись на ньому, я починав вірити, що міра вже повна, і якась подія повинна розв'язати це становище.

Але це виявилось також помилкою. Нічого не трапилось, принаймні у найближчі години, навіть за цілий день після прогулянки й одержання пакета.

* * *

Наступний день.

Розбитий і слабкий я піднявся з свого солом'яного мішка, одягнувся, наче не знаючи сам, що я роблю. Всю ніч я лежав у такому стані, що його мені раніш доводилося вивчати у своєрідній бредовій лихоманці.

Коли наглядач відкрив двері, щоб пустити мене до умивальні, я навіть не помітив, що це „наш“ наглядач,—це я вперше побачив на зворотному шляху.

Він мені дружно всміхається, і в той момент, коли я стою перед камерою, він сує мені у руки мітлу, щоб я міг вичистити свою камеру. Я з охотою погоджуюсь на це. Ця насолода досі не була мені дозволена.

Я починаю чистити своє приміщення, і поки я це роблю, двері залишаються відчиненими. Зовні в коридорі панує життя, у цей же час працює багато мітел у багатьох камерах.

Входить Ліхтенауер, всміхається й каже: „Ура! Я вітаю тебе під ознакою мітли, що тут є символом напівзносного буття. Зараз ми вдвох будемо мити коридор“.

І дійсно не встиг я вимести сміття з моєї камери у коридор, як приходить наглядач і пояснює мені, що я повинен прибирати коридор.

Я починаю це робити, розвиваючи своє усердя. Я помічаю, що Ліхтенауер на другому кінці коридору розгортає таку ж діяльність, і тому ми на середині повинні зустрітись разом з нашими мітлами й нашим сміттям.

Наглядач зайнятий тим, що одну по одній замикає камери. Час від часу він дивиться в мій бік, не для того, щоб наглядати, а для того, щоб всміхнутися мені. „Дивний хлопець,—думаю я,—може, він наша людина в повному, глибокому значенні. Це було б усмішкою долі“.

У цей час мене кличе Ліхтенауер.

— Не так швидко,— каже він,—тут кожна хвилина має свою вартість і свою принаду.

Він правий. На 50 процентів легше переносити в'язницю, коли працюєш у широкому, довгому й світлому коридорі з мітлою в руках. Найважливішим тут є: рух, світло, діяльність і певна перспектива.

Незабаром я так швидко зближаюся з Ліхтенауером, що між нами можлива розмова, якої я бажаю і якої лякаюся. Ліхтенауер одразу починає:

— Я бачив тебе один раз на вокзалі у Читі і вдруге тут, на санітарному судні. Я маю добру пам'ять, тому ти можеш не дивуватись. Можеш також не лякатись мене. Я маю на горбі ще більше, ніж ти. Між іншим, усі ми маємо тут однаковий вигляд, той, хто не є руським, належить до „мадярів“, з цього однакова користь. Або вони нас усіх звільнять, або розстріляють усіх.

І після хвилини, коли нас пройняв жах перед перспективою бути розстріляними, Ліхтенауер запитує:

— Звідки ти є, з якого табору?

Я бачу його добрі, карі очі, його м'яку бороду, що нагає йому завжди приємного вигляду, його відкриті риси обличчя. Я зворушений його словами й довірливо кажу:

— Верхнеудінськ. Три роки.

Це було звичайною формулою для знайомства між військово-полоненими. Він на це відповів:

— Я з Красноярська — два роки. Ти австрієць?

— Так.

— Полк?

— Четвертий піхотний.

— Доброволець - однорічник?

— Ні, рядовий.

Між тим ми зібрали сміття у залізну коробку. Наглядач приніс нам дві великі ганчірки — славнозвісні „швабри“. Ліхтенауер зникає з коробками й одразу повертається з двома відрами, повними води. Отже, починається миття, досить важка робота, коли до неї не звикнув, але в сучасних умовах це є „справжня насолода“.

Ледве ми закінчили, наступає час так званого „чаю“. Ми мусимо знову розходитись по своїх камерах. Ліхтенауер показує мені свою берлогу й каже:

— Номер тринадцять. Добре, що я не маю забобонів... Ти маєш цукор, цигарки, білий хліб?

Я стверджую і пропоную йому. Він відповідає:

— Дякую, я маю цього досить... Отже, до завтра. Тепер, певно, нам доведеться мити вкупі щодня. Не сумуй — це, як і ув'язнення, має також свій кінець. До побачення!

— До побачення!

Кінець. Камера зачиняється. Знову на столі, поруч з буханкою чорного хліба, стоїть „чай“. Почувається гострий апетит, і поліпшення сніданку продуктами з пакета здається справжнім благодіянням.

Трохи пізніше знову починається кружляння думок. Причина цьому — слова Ліхтенауера. Чи була моя поведінка на-

лежною? Я відкрив йому своє „інкогніто“, тому що іншого виходу не було.

І тепер мені здалося, що цим я наче відмовився від підтримки з міста, щоб здобути іншу підтримку тут, у в'язниці. Що краще? Слова Ліхтенауера ще звучали в моїх ушах. Або нас усіх звільнять, або...

Отже, всі, разом, як разом ми, інтернаціоналісти, боролись. Одна справа, одна боротьба, одна доля. Можливо — краще, можливо — гірше. Ця думка трохи мене зогріла (вона виправдувала мою поведінку з Ліхтенауером), але було щось, що мене непокоїло.

— Ні, тоді краще — виняток... Так, пане боягузе, поздоровляю! Можливо, бажаний виняток у труні, цебто не в загальну домовину, а у власну, тісну могилу, товаришу інтернаціоналісте? От чорт, що з тобою трапилося, що ти так розгубився? Осел, ти повинен удвоє соромитись... — кажу я собі.

І тоді через мить раптом знову поворот, так би мовити, полегшення. Яке романтичне безглуздя: вмерти всім разом. Коли б це здійснилося, то не залишилось би нікого, хто б міг продовжувати боротьбу. Ні, закон говорив: використуй кожну можливість, щоб звільнитися з кігтів ворога, щоб не своєю смертю, а своїми живими ділами приносити користь рухові.

* * *

Знову день. Мій вирубаний на стіні календар показує, що сьогодні або 12-е або 13-е. Точно я цього не знаю, бо я не певний, чи я зробив учора ризику на стіні.

Похоронний настрій. Крила опущені. В такі дні не маєш жодної перспективи, бо перед тобою лише хмарні уявлення, лише бездіяльне споглядання минулого. Картини пережитого встають як туман над водою. Вони тебе швидко перемагають.

Я бачу себе разом з Шурою на палубі пароплава, що ми їхали ним сюди з Сретеньська. Ми мали на борту 500 ранених і хворих, доручених нашому доглядові.

Це була жахлива, пам'ятна подорож.

Нарешті, ми дісталися з Чити до Сретеньська разом з величезним транспортом ранених, влаштували їх у госпіталі й примусили медичний персонал, що заховався по місту, виконувати свої обов'язки. Потім ми перевезли ще три транспорти ранених. Але Сретеньськ — останній пункт на цій бічній лінії залізниці. Жоден поїзд далі не йде. Далі починається гориста, багата на кручі й провалля рівнина, що тягнеться аж до Шилки. Одне добре: річка судноплавна, впадає в Амур, що тече водяним шляхом завдовжки 2870 кілометрів, через дику, рідко заселену країну до Охотського моря.

Амур є нашим порятунком, бо ми мусимо рушати далі.

Наші очистили Читу. І коли ми поспішно евакуювали наш госпіталь, білі вже захопили місто з другого кінця. Ми ледве встигли віддалитись на відстань пострілу, коли вони по нас відкрили поспішну стрілянину з кулеметів. Ми повели під самим їхнім носом останні пароплави й баркаси. Ми очистили госпіталь за 12 годин. Ми йдемо зараз повним ходом і нашою метою є Благовіщенськ.

Але ми йдемо наосліп. Жоден з нас не знає точно, чи Благовіщенськ ще в наших руках, чи ні. Ми не знали цього також про пристані, де ми мусили зупинятись на нашому шляху. Ми повинні були проїхати майже 1000 кілометрів.

На пароплаві й на баркасі панує нечуване, триваюче збудження. Кожний до останнього хворого й раненого на борту знає, що не буде ніякого милосердя, коли ми потрапимо до рук білих. У нашій пам'яті ще живе спогад про те, що за два тижні зробили чехи з нашим санітарним поїздом біля Байкала. Вони залишили там тільки порубане м'ясо. Жодна душа не врятувалася, навіть жоден залізничник.

Коли б навіть мудрі інтернаціональні конвенції щодо хворих і ранених застосовувалися в цій війні, вони б не стосувалися до нас, в цьому ми були досить переконані останніми подіями. Ми були всі озброєні, всі до останнього важко пораненого, що мав принаймні одержану від товариша ручну гранату. Коли з нашим пароплавом щось трапиться, якийсь напад, то ми, очевидячки, від кількох гранат підемо всі на дно.

Це була божевільна подорож, і те, що ми через вісім днів після виїзду щасливо дісталися Сретеньська, я й досі вважаю за своєрідне „чудо“.

Ми мали досить роботи. Ми — медичний персонал: Шура, Надя і я („доктор“ від'їхав з попереднім транспортом). Нам ледве ставало часу, щоб заснути на декілька годин за день.

Все ж ми краще воліли половину часу для сну проводити на прохолодній палубі, на свіжому повітрі, у тій таємній атмосфері, що утворилася від незвичайних обставин нашої подорожі, від невпевності зовсім темних осінніх ночей з майже дотичними зірками.

Там ми сиділи на палубі — Шура і я, тісно притулившись один до одного, і дивились, як ми посуваємось чорною річкою вниз у супроводі світлових рефлексів, що відбиваються й танцюють на воді. Ми довго мовчимо — думки досить важкі.

Я чую сумний голос Шури, я чую, як вона каже:

— Так усе це розпадається в ніщо, все, про що мріяли люди на протязі сторіч.

Здається, що всі жертви були марні. Тисячі кращих загинули за революцію, тисячі — за декілька місяців. Трудовий народ ллє кров з мільйонів ран, а коли ж він не проливав її? І це тільки початок — початок найжахливішої з реакцій. Жодна людина не може собі сьогодні уявити, що буде далі.

Але за допомогою закордонних катів, що поспішають до своїх російських однодумців-катів, це буде жахливо.

Я запитую:

— Ти не віриш, що ми досить зросли? Ти не віриш в остаточну перемогу наших?

Вона підводиться.

— В цьому я переконана. Питанням є лише те, чи ми особисто переживемо реакцію — ти і я. Але це не може бути питанням щодо революційного руху і партії — нашої партії, яка перемагає й переможе разом з пролета іатом.

Я ледве почуваю голос Шури, ледве сприймаю почуттям звучання її голосу, що іноді видається мені музикою. Музика — як довго я її не чув! Одного разу вона наповнила мені життя...

Музика, ще раз почути трохи музики, раніш ніж наступить кінець.

Я відриваю себе від синього шматка неба, до якого я був наче прикутий, стоячи перед вікном останні хвилини. Іду до дверей і знову назад.

Тоді з'являється тема, розвивається, росте. Це скрипки а за ними сліднують труби. Я чую, як звучить оркестр. Чи я komponую? Ні — це вже знайоме: передо мною в простих реченнях стоїть „Героїчна симфонія“. Перше речення. Потім друге речення: „Жалібний марш на смерть одного героя“. Одного героя? Ні — цілих героїчних мас великої революції. Це глибоко зворушує. Хочеться співати, коли б можна було співати. І третє речення — смілива солдатська пісня — якраз над масовою труною. Боротьба триває, рух відає своїх людей. І цей рух закінчується перемогою (четверте речення) і фанфари звучать. Це — Бетховен, це — життя, це також наш час, час найвеличнішої революції всіх часів. Я неодноразово дозволяв собі прослухати цю симфонію до кінця, було б також бажано взяти участь в утворенні четвертої частини руху. Друга частина, як кінець — цього я не хочу.

Не хочу, досить! Топаю ногою.

І переляканими очима бачу, як на відстані одного кроку від мене беззвучно відчиняється віконце. В ньому з'являється гостре обличчя з пенсне без оправ, білий комірець з строкатим галстуком. Воно дивиться на мене коротку мить і каже:

— Погано, товаришу Твардовський? Мені теж не краще. Мое прізвище — Шумський, я з Іркутського табору й першого інтернаціонального батальйону. Ліхтенауер каже, що ви маєте щось курити.

Гострий, різкий голос — він нагадує подвір'я казарми. Берлінський акцент. Я мовчки подаю йому коробку з цигарками. Він виймає з півдюжини й каже:

— Красенько дякую. Тут надто багато в'язнів, що мусять сидіти в одиночці. Не вистачає камер. Ви повинні вико-

ристати цю можливість, щоб зайняти одну камеру. Вдвох це краще зносити. Ще раз дякую. До побачення!

Він пішов. Отже, реакція посувається повним кроком. В'язниця стає малою. І нова перспектива бути вдвох у камері. Коли вже так, тоді з Ліхтенауером. Бо ця людина — Шумський — не симпатична мені. Але, можливо, це лише забобон.

Кінець - кінцем, однаково. Мое звільнення видається безнадійним. З волі не чути нічого.

Обіцяні прогулянки й відвідування не відбуваються. Здається, що командування армії ще не хоче випустити мене з рук.

Але тоді ці собаки повинні хоч ознайомити мене з своїми намірами. Я вже сиджу два тижні й жодна свиня не турбується моєю справою. Це зветься у білогвардійців слідча в'язниця!..

* * *

Вранці наступного дня до моєї камери приходить Шумський з нашим наглядачем і каже:

— Отже, ми можемо бути вкупі. Я добився того, щоб нас примістили до одної камери. Чи ви волієте до моєї, чи мені перейти до вашої?

Такого швидкого й своєрідного звороту я не чекав. Виведений із себе я відповідаю:

— Мені це однаково.

— Тоді я пропоную зайняти мою камеру. Вона трохи більша за цю.

— Так, але я, власне, не маю ніякого бажання переселятись. Я краще залишусь сам.

Він дивиться на мене досить здивовано й каже:

— Чоловіче, не робіть себе підозрілою й сліпою. Краще використайте цю можливість. Сьогодні переселятимуть усіх, за винятком особливо небезпечних злочинців. Сами, як тепер — ви не лишитеся. Пізніше вам всунуть якогось хлопця, і ви будете змушені. Проте, як вам завгодно.

Він робить різкий зворот і виходить. Наглядач має розгублений вигляд; він хитає головою й зачинає двері, але не замикає їх.

До краю схвильований я намагаюся з'ясувати собі, що я мушу робити. Дурне становище. Ще лише за мить перед раптовим приходом цього Шумського, я ясно відчув, що мені не треба йти за ним. Але він з'ясував мені можливість неприємності в майбутньому. Може, до цього Шумський ще обравився.

Що робити? Треба б спробувати спільне ув'язнення, це було б найпевніше.

В цю хвилину знову з'являється наглядач і наказує мені йти вмиватись. Я роблю це з полегшенням.

Все йде, як і два дні тому: поперше, прибирання камери, потім — коридору, знову разом з Ліхтенауером, що жваво вітає мене з другого кінця. Цього разу я з нетерплячкою чекав того моменту, коли ми зустрінемося на середині.

Це трапилося незабаром, бо наглядач сьогодні поспішав і підганяв нас. Ще раніш, ніж я встиг запитати, Ліхтенауер почав сам:

— Шумський мені казав, що ти не хочеш бути з ним в одній камері. Я розумію твої думки, я знаю особисто Шумського лише з того часу, як ми тут сидимо. Але він був у рухові великою персоною, — батальйонним ад'ютантом Іркутського батальйону. Він, здається, приймний хлопець, і, крім того, має добрі зв'язки.

— Як справа з переселенням по двоє?

— Це факт. Винятки будуть тільки для тих, що перебувають під гострим слідством, кого вже трохи допитували — як, наприклад, мене.

— Що ти мені радиш?

— Піти в одну камеру з Шумським. Інакше ти виявиш себе підозрілим.

Тоді він знову виходить з коробкою для сміття й повертається з водою.

Ми поспішно вимили коридор, ставимо „швабру“ в належне місце і миемо руки.

Раніш, ніж розійтись по камерах, я кажу:

— Коли ти побачиш Шумського, то скажи йому, що я згодний на його камеру.

— Буде зроблено. Він зрадіє.

Коли прийшов наглядач, щоб замкнути мене в моїй камері, я дав йому гроші на сірники й цигарки. Він доброзичливо хитнув головою і взяв гроші.

Я бачу себе в камері і відмічаю, що велике переселення, власне, означає перехід з однієї діри до другої. Я не маю жодного багажу. Весь мій багаж складає куча брудної білизни й півтора куска мила.

Вже два дні я почуваю заборону будьякого поліпшення нашого тюремного харчування, що в перші дні ув'язнення не давалося взнаки, а тепер стало відчутним. Щоденною шматочка чорного хліба вистачає лише на півгодини. До цього часу цигарки допомагали мені переборювати бурчання й вимоги шлунку. Я навчився так курити, що цього не міг побачити ніякий найспритніший наглядач, звичайно, виключаючи випадок, коли б він відчинив двері.

Отже, здається, починається новий етап у моєму тюремному житті. Мої три товариші зникли в тумані минулого. Чи вони взагалі ще на волі? Я маю вражіння, наче я нічого не знаю про них вже довгі місяці, наче поховані всі надії на звільнення за їх допомогою.

Новий етап — добре. З Шумським, що „має зв'язки“ також добре. Подруге, це, може, буде навіть краще, ніж самому Ми мусимо щось діяти, раніш ніж опинимось під гострим слідством, як Ліхтенауер.

Проте, Ліхтенауер собі сьогодні суперечив. Нещодавно він казав, що всіх інтернаціоналістів чекає однакова доля, а сьогодні з'ясовується, що він сам є винятком. Жаль, що я його не спитав, як іде слідство. Певно, цікава стаття.

З нетерплячкою чекав я наглядача, що мусив перевести мене в камеру Шумського. Проходили години, але ніхто не з'являвся. Я чую, як наглядач крокує коридором, і кожного разу, коли він проходить повз мою камеру, мені здається, що він зайде до мене.

Даремні всі чекання, всі надії. О дванадцятій приносять суп з риби. Наш наглядач звільняється. Настрій помітно знижується.

„Кінець з цією можливістю, — кажу я собі, — знову прогаяв слушний випадок. Це тому, що у належну мить не було досить рішучості, щоб діяти одразу“.

„Ти прогаяв не тільки одну можливість, — продовжував я, — перед обідом було досить часу, щоб покликати наглядача й переселитися. Тепер маєш знову чекати й бачити, що ще з тобою зроблять“.

Ці невтомні думки формувалися далі, поки нарешті я сам розлютувався на таке самокатування. Я два-три рази спробував перенести свої думки на інше. Спочатку це не вдавалося, нарешті наполовину вдалося.

Деякий час я займався якимсь абстрактним питанням. Спочатку йшло добре, потім я знову впав у самокатування. Так повторювалось кілька разів.

Невтомно й жаливо. Навіть куріння крадькома більше не допомагає. К чорту — так можна збожеволіти. Не залишається ніякого виходу, крім ходіння — шість кроків до вікна і назад до дверей. Але це мавп'яче скакання — не вихід.

Проте вся лють зникла, коли я раптом почув перед дверима кроки, деренчання ключа і побачив, що двері відчиняються.

Що це?

Зовні стоїть черговий наглядач і поруч той, що приносив мені пакет.

— Твардовський, — каже він, — на побачення.

Чи я вірно зрозумів? Хтось відвідує мене? Це змушує від несподіванки остовпiti.

— Скоріш, скоріш! — каже наглядач, — бери шапку.

Я вмить знаходжу шапку і, коли ми рушаємо, двері зачиняються.

Ми йдемо до іншого відділу тим самим шляхом, що я ним ішов того дня, коли мене привели до в'язниці.

Але йду, як уві сні. Минаю, як у тумані, стіни, двері, людей. Нарешті, ми дійшли. Це приміщення поділене ґратами пополам. З обох боків стоять люди, з одного — в'язні, з другого — відвідувачі.

Одразу ж як ми ввійшли, я помітив знайому постать. Надя — радію я, в той же час на мить розчарований, що це не Шура.

Надя робить мені жваві знаки і я нерішуче підходжу до ґрат. За мною стоїть мій офіційний супроводник.

— Десять хвилин! — каже він, і дивиться на стінний годинник.

Хто з нас двох промовить перше слово? Жоден з нас цього не знає, бо ми обидва повні почуття і жоден звук не зривається з губ. Надя придивляється до мене, потім її очі стають темними, і вона плаче.

Надя плаче! Це щось нечуване, щось негадане, навіть безглузде. Але й мені не краще. Мені важко щось у собі перебороти. В той же час це болісне становище — плакати під доглядом наглядача. Знову виникає питання, хто перший опанує себе? Час минає, хвилини відлітають.

Наглядач, що стоїть позаду мене, мусить дати нам поштовх, він говорить голосом, в якому чути удавану грубість.

— Добре, заспокойся. Час іде!

Це впливає, бо це йде від третьої людини. Ми майже в одну й ту ж мить заспокоюємося. І обидва беремо великий розбіг до розмови.

Надя відкриває рот, міркує, намагається всміхнутися і говорить по-німецькому:

— Тебе незабаром звільнять.

Надя, скільки я її знав, не говорила жодного слова по-німецькому, певно, вона вивчила це напам'ять під керівництвом „доктора“. Раніш ніж я встиг уявити собі це диво, наглядач крикнув:

— Говори російською мовою!

Надя стає сумною. Знову здригаються губи й наповнюються очі. Але вона опановує себе і каже по-російському:

— Привіт від Марії та Юхима. Вони здорові.

„Це визначає від Шури й „доктора“, — перекладаю я собі. Надя продовжує:

— Твоею справою займаються. Це триватиме не більше кількох днів. Не сумуй. В тебе такий поганий вигляд.

При цьому вона мені підморгує. Я розумію, і щільно при-туляюся до ґрат. Надя шепоче:

— Не розмовляй ні з ким тут, будь обережний.

— Кінець! — кричить наглядач і кладе руку на мое плече.

Це болюче і сприймається як удар. Коли це були десять хвилин, то ми з них сім проплакали. Але Надя ще голосно каже:

— Ти все зрозумів?

Я знизую плечима, але вона знає, що я зрозумів.

— Тобі зараз передадуть пакет. До швидкого побачення!

Я ще не дійшов до дверей, як з другого боку з'являється наглядач і передає мені розворушений величенький пакет.

— Бери! — каже він.

Я ще раз обертаюсь і бачу Надю, що перед тим, як вийти, киває мені.

Іти назад марудно. Але не завдає мені болю те, що шлях знову веде в камеру. Я повний сподівань, що мені лишається перебути лічені дні в цій в'язниці. Я навіть радію з того, що Шумський і я лишилися по своїх камерах. Ще кілька днів...

Коли я разом з своїм супроводником прибув до нашого відділу й попрямував до своєї камери, черговий наглядач заявив, що в моїй камері сидить уже інший і мене перевели до іншої камери. Мої речі були вже перенесені.

Це було негаданим ударом. Цього я знову не розумів, не хотів розуміти.

Але наглядач коротко сказав:

— Ходім!

І пішов попереду до другого кінця коридору. Другий бере мене за руку й веде за собою.

Камера, в яку я повинен зайти, відчинена. Я вхожу, назустріч мені йде Шумський і каже:

— Поздоровляю з прибуттям і бажаю щастя. Ваш „багаж“ тількищо прибув. Були на побаченні?

— Так, — досить беззвучно відповідаю я.

— Це рідка насолода — мати побачення. Вони допускають це лише раз на тиждень. Утворюється великий натовп. Багато хто приходить даремно.

— Це погана справа, — кажу я, бо я мушу щось сказати.

(Далі буде)